

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Katedra teologické etiky a spirituální teologie

Bc. Jitka Klubalová

**Kritika totalitního myšlení
u Theodora Adorna**

Diplomová práce

Vedoucí práce: doc. Ivana Noble, Ph.D.

Praha 2013

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval(a) samostatně a použil(a) jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 7. 12. 2012

Bc. Jitka Klubalová

Bibliografická citace

Kritika totalitního myšlení u Theodora Adorna [rukopis]: diplomová práce / Bc. Jitka Klubalová; vedoucí práce: doc. Ivana Noble, Ph.D. -- Praha, 2013. -- 68 s.

Anotace

V několika zemích světa stále panuje totalitní režim, který svým občanům neumožňuje rozvoj osobnosti, potlačuje lidská práva a nerespektuje svobodu jednotlivce. V těchto státech je patrná centralizace moci, potlačena mnohoznačnost a silným mocenským nástrojem je ideologie. Způsob myšlení vládnoucí garnitury, ale i lidí žijících v područí totality, je možné označit jako totalitní myšlení. Jeho kritikou, respektive snahou o pojmenování patologických rysů takového myšlení, se zabýval Theodor Adorno. Opírá se především o koncept identického a ne-identického myšlení a způsobem pojmenovávání světa, bez kterého se v posledku jako lidé neobjedeme, a jak tento ovlivňuje náš pohled na skutečnost, hodnocení jevů ve společnosti a naše chování. Texty Theodora Adorna jsou doplněny úvahami Václava Havla, který podstatnou část svého život prožil v totalitním Československu, a který se uspořádáním tzv. post-totalitního systému dlouhodobě ve svých dílech věnoval. Texty obou myslitelů tvoří základ osobní snahy autorky o promýšlení jevů, které ke vzniku totality vedou.

Klíčová slova

totalita, totalitní režim, lidská práva, svoboda jedince

Abstract

There is still a totalitarian regime in some countries of the world. This regime does not allow its citizens to develop their individual development, violates human rights and does not respect a personal freedom. There is an obvious centralisation of power, suppressed diversity and very strong tool of power is ideology in these states. A way of thinking of a ruling establishment, but also of people who are in thrall of the totalitarian regime could be called as a totalitarian thinking. Theodor Adorno was concerned by the critique of such thinking and he also wanted to name the pathological attributes of such thinking. Adorno's main idea is the concept of identity and non-identity: how we name the world. We need to name the reality around us, because as humans this ability to categorise influences our view of reality. It is how we judge society and our behaviour within it. The opinions of Theodor Adorno are accompanied by Václav Havel's reflections. Havel lived the significant part of his life in totalitarian Czechoslovakia and throughout his works he was concerned with the phenomenon of a "post-totalitarian system".

The texts of both of these thinkers form the basis for the personal attempt of the author to discuss the phenomena which lead to totalitarianism.

Keywords

totality, totalitarian regime, human rights, individual freedom

Počet znaků (včetně mezer): 145960

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala všem, kteří mně při psaní práce byli oporou.

Je to především můj manžel. Debaty, které spolu velmi často vedeme, mě v mnohém inspirují a formují moje myšlenky a názory.

Děkuji také svým rodičům, bez jejichž duchovní i praktické podpory a pomoci bych nejen že práci nenapsala, ale ani nestudovala.

Mé díky patří i mým dcerkám Aničce a Terezce.

V neposlední řadě chci poděkovat doc. Ivaně Noble, Ph.D., vedoucí mé práce, která se mnou měla velkou trpělivost a v těžkých chvílích mi byla průvodcem na cestě k dokončení práce.

Obsah

1. Úvod: cíl a metodika práce 7
2. Osobní zkušenosti 9
  - 2.1. Komunismus v Československu 9
  - 2.2. Sametová revoluce 11
  - 2.3. Čína 12
  - 2.4. Velká Británie 13
  - 2.5. Mediální svět 14
  - 2.6. Kuba 15
  - 2.7. Zkušenosti s totalitou - shrnutí 16
3. Václav Havel 18
  - 3.1. Spisy Václava Havla 19
  - 3.2. Rozdíl mezi diktaturou a post-totalitním systémem u Havla 20
    - 3.2.1. Diktatura 20
    - 3.2.2. Post-totalitní systém 21
  - 3.3. Ideologie 22
  - 3.4. Život ve lži 24
  - 3.5. Právní systém 27
  - 3.6. Všichni jsou si rovni 29
  - 3.7. Život v pravdě 32
  - 3.8. Václav Havel: shrnutí 34
4. Theodor W. Adorno 36
  - 4.1. Theodor Adorno: životopisná data 36
  - 4.2. Osobnosti, které ovlivnily Adorna 39
    - 4.2.1. Immanuel Kant 40
    - 4.2.2. Karl Marx 41
    - 4.2.3. Georg Lukács 43
    - 4.2.4. Max Horkheimer 43
  - 4.3. Frankfurtská škola 45
  - 4.4. Dialektika osvícenství 48
  - 4.5. Identické myšlení 52
    - 4.5.1. Pojmenovávání světa 53
    - 4.5.2. Identické myšlení - nástroj ovládnutí 53
  - 4.6. Ne-identické 55
  - 4.7. Negativní dialektika 56
  - 4.8. Theodor Adorno: shrnutí 58
5. Závěr: kritika totalitního myšlení 60
- Seznam použitých zkratk 65
- Seznam použité literatury 66
- Elektronické zdroje: 68

1. Úvod: cíl a metodika práce

Československá socialistická republika byla do roku 1989 totalitním státem. Totalitním ve smyslu politického uspořádání, které se opíralo o vládu jedné, komunistické strany. Strana rozhodovala nejen o politice a směřování státu jako takového, ale skrze zákony, společenské uspořádání a ekonomický systém také o životě každého jednotlivého občana. Pravda byla v držení vládnoucího establishmentu, žádná jiná ideologie, než ta stranická, nebyla přípustná, a kdo se vůli strany nepodřídil, byl okamžitě označen za nepřítele státu. Loajalita byla stavebním kamenem spokojeného života.

Způsob myšlení jak vládnoucí garnitury, tak lidí žijících v tomto systému, je možné označit jako totalitní myšlení a v následujícím textu bude také v tomto kontextu užíváno.

Filozofem, který se pokoušel postihnout patologické rysy totalitního myšlení, byl Theodor Wiesengrund Adorno. Ve svých textech se zabýval analýzou takového druhu myšlení, které vede ke vzniku totalitního myšlení a totalitu udržuje u moci. Jeho texty budou tvořit jádro mé osobní snahy o promyšlení jevů, které ke vzniku totality vedou.

Pro téma práce jsem se rozhodla nejen díky svým osobním zkušenostem s životem v totalitních režimech, a to jak v bývalém Československu, tak i v Číně, ale i díky své současné angažovanosti v aktivitách podporujících Kubánský disent, respektive občanské aktivity v rámci kubánských církví. Osobní setkávání s lidmi, kteří na Kubě žijí, jejich postoje a přístup k totalitnímu systému mě vedly k promyšlení otázek, které tvoří základ této práce.

Jde o otázky především etické, totiž jak totalitní uspořádání společnosti a technika moci v rámci těchto režimů ovlivňuje každodenní životy občanů a navíc, jak deformuje etické jednání jednotlivce a vzájemné vztahy ve společnosti. Další okruh otázek je více spjat s politickou filozofií, tj. postavením jednotlivce v rámci společnosti, politicko-sociálním uspořádáním státu, a jeho vlivem na svobodu jednotlivce, na jeho autonomii, na jeho osobní rozvoj a osobní angažovanost v rámci společnosti.

V práci jsem se soustředila na dva myslitele, kteří mi nabídli dva přístupy, které budu ve své práci uplatňovat, tj. přístup zkušenostní (Václav Havel) a filozofický (Theodor Adorno).

V druhé kapitole práce se budu věnovat svým osobním zkušenostem s různými formami totality - a to nejen politické v různé podobě, ale i dnešní mediální. Pokusím se ukázat, že osobní zkušenost je pro pochopení totalitního systému velmi důležitá.

Třetí kapitola je věnována spisům Václava Havla. Zaměřím se na texty, které sepsal ještě před pádem komunismu, a v nichž popisuje totalitní režim, jeho fungování a dopady jeho mašinérie na občany. Důležitými koncepty Havlova promyšlení totalitního režimu jsou *život v pravdě*, *život ve lži* a ideologie. Především na základě těchto hledisek se z jeho textů pokusím vypořádat podstatu totalitních režimů. Dále také zda-li, a popřípadě jak, odpovídá na otázky po vzniku totalitních režimů, jak o nich lidé přemýšlejí a jak je možné, že lidé režim přijímají a až na malé výjimky se proti němu viditelně nebouří.

Čtvrtá obsáhlejší kapitola se zaměřuje na Theodora Adorna. Adorno je významným představitelem tzv. Frankfurtské školy. Činnost Institutu pro sociální vědu, jež je pro Frankfurtskou školu synonymem, byla zaměřena právě na analyzování vlivů ve společnosti, které vedou ke vzniku a akceptaci totalitního režimu.

Adornovo dílo poskytuje analýzu myšlení moderního člověka za užití klíčových pojmů jeho filozofie, tj. identického a ne-identického myšlení. Představím jeho analýzu způsobu myšlení, jak svět pojmenováváme a jak zařazujeme objekty do myšlenkových konceptů. Představíme si také jeho koncept negativní dialektiky, který je jeho specifickým přínosem současné filozofie.

Jedna z podkapitol je věnována knize *Dialektika osvícenství*, kterou Adorno sepsal s Maxem Horkheimerem při jejich exilovém pobytu ve Spojených státech Amerických. V ní se autoři pokusili vyrovnat se s faktem, že v Německu zvítězil represivní režim národního socialismu, který je donutil k emigraci. Analyzovali stav tehdejší společnosti a hledali možnou příčinu vítězství fašismu v Německu.

Po té, co se s texty obou myslitelů seznámíme, položíme si ještě jednu, neméně důležitou otázku, a to, zda-li jsou jejich texty a myšlenky, které byly vysloveny, respektive publikovány v druhé polovině dvacátého století, podnětné pro aktivity, které si berou za cíl pomoci v těch státech, kde totalitní režim stále ještě přetrvává, a popřípadě jak aktivní opozici z řad občanů těchto států účinně pomoci.

2. Osobní zkušenosti

Správně reflektovaná osobní zkušenost s jakoukoli formou totality je, dle mého názoru, pro její pochopení velmi důležitá. Ať už se jedná o totalitu místní tj. represivní režim určitého státu (např. Čína či Kuba), nebo o totalitu určitého prostředí (např. médií či kulturního průmyslu). Vnímání totality je zajisté odlišné v různých fázích života. Někdy totalitu pouze zažíváme, a zkušenosti reflektujeme až zpětně, jindy jsme schopni zážitky vyhodnocovat a okamžitě si uvědomujeme hloubku prožívaného.

V následujících kapitolách budu promýšlet mé osobní zkušenosti s totalitním režimem v bývalém Československu, s komunismem v Číně při mém půlročním studijním pobytu, několikaletou prací pro mediální agentury v České republice a osobními setkáními s Kubánci při svých aktivitách na podporu lidských práv a občanské společnosti na Kubě.

2.1. Komunismus v Československu

Mé dětství až do 14 let věku jsem prožila v komunistickém Československu. V tomto věku si člověk, dle mého, příliš neuvědomuje, v jakém systému žije. Skutečnost, že žije v režimu, který nepřeje svobodě, který lidem neumožňuje osobní rozvoj či se svobodně vyjadřovat, si neuvědomuje. To, že je členem Pionýru¹ a skládá pionýrský slib či slib Jiskry, bere jako součást školních povinností a vyrábění transparentů a mávátek na prvomájový průvod spíše jako příjemné zpestření hodin výtvarné výchovy. U mne byl tento *slastný stav nevědomosti* nabouráván společenstvím lidí, křesťanů, mezi které mě přivedl můj otec. Ač někdy nerada, kostel jsem navštěvovala pravidelně každou neděli. V tomto společenství se také vynořovaly první pochyby o tom, zda-li systém, ve kterém vyrůstám, je dobrý. V kostele jsem poznala děti, které v Pionýru nebyly, nestály

---

¹ Pionýrská organizace Socialistického svazu mládeže (PO SSM), respektive oddíly dětských výchovných organizací Jiskřičky (pro děti od první třídy) a Pionýr (9-15 let) byly zřizovány na základních školách po roce 1949 a byly dominantní organizací pro děti mládež v 70. a 80. letech v komunistickém Československu. Režim využíval těchto oddílů k ideologickému ovlivňování a k organizování volného času dětí a mládeže. Členem pionýra se stávalo dítě po složení pionýrského slibu: „*Slibuji před svými druhy, že budu pracovat, učit se a žít podle pionýrských zákonů, abych byl dobrým občanem své milované vlasti, Československé socialistické republiky, a svým jednáním chránit čest pionýrské organizace Socialistického svazu mládeže.*” Po vyřčení slibu následovalo tzv. šátkování - pionýr obdržel svůj trojčipý rudý šátek, znak PO SSM, který se nosil na pionýrském kroji. Srov. Totalita.cz. *Pionýrská organizace (PO)* [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<http://www.totalita.cz/vysvetlivky/po.php>>.

v květnu u hrobů neznámých sovětských hrdinů v pionýrském kroji a nehlásily se na tábory Československo-sovětského přátelství. Dále jsem se díky setkáním mládeže na seniorátní² úrovni seznámila s faráři, kteří přišli o státní souhlas k výkonu duchovenské činnosti³ a tudíž nemohli vykonávat duchovní správu a službu v církvích a náboženských společnostech.⁴

Velmi významným zdrojem mých počínajících pochyb o správnosti socialistického zřízení byla moje babička. U ní na prázdninách jsme pravidelně, téměř každý večer, poslouchaly Hlas Ameriky⁵. To, že poslouchám zakázaný rozhlas, se mi babička nikdy nesnažila vysvětlit hlouběji, jen mi připomínala, že o našem poslechu nemám nikde nahlas mluvit. Také mě brala do kostela a také tam jsem slýchávala kritiku tehdejších poměrů. Ačkoli jsem tyto věci vnímala a měla své otázky, nikdy jsem je nahlas nevyslovila. Až na konci sedmé třídy, kdy jsme jako žáci podávali přihlášku na střední školu, jsem byla soudružkou třídní učitelkou upozorněna, že jestli se chci dostat na takto v té době prestižní střední školu (Střední hotelová škola), měla bych být pionýr a více se

---

² Českobratrská církev evangelická (ČCE) se spravuje podle zásad presbyterně-synodních. Základní jednotkou církve je místní Farní sbor. Farní sbory jsou na území České republiky rozděleny do čtrnácti seniorátů. Celou církev vede a reprezentuje šestičlenná synodní rada - tři duchovní a tři laici. Nejvyšším shromážděním církve je synod, který se koná nejméně jednou ročně, a generální sněm, který se koná příležitostně. Srov. Českobratrská církev evangelická. *Struktura církve* [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<http://www.e-cirkev.cz/rubrika/620-Struktura-cirkve/index.htm>>.

³ „Státní souhlas lze udělit jen duchovním, kteří jsou československými státními občany, jsou státně spolehliví a bezúhonní a splňují i jinak všeobecné podmínky pro přijetí do státní služby. Státní úřad pro věci církevní může v případech hodných zvláštního zřetele prominouti podmínku státního občanství.“ Zákon č. 218/1949 Sb. ze dne 14. října 1949 o hospodářském zabezpečení církvi a náboženských společností státem. Srov. Ministerstvo vnitra ČR. Archiv. [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1949/sb67-49.pdf>>.

⁴ Srov. NOBLE Ivana, *Fundamentalism and liberalism: Churches before and after the Velvet revolution*, in. Epworth Review, 26 (1999), 76-84. Institut ekumenických studií. *Fundamentalism and liberalism: Churches before and after the Velvet revolution* [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<http://www.iespraha.cz/?q=node/37>>.

⁵ Hlas Ameriky (The Voice of America) začal pro posluchače v Československu vysílat už za druhé světové války 24. února 1942. Tato rozhlasová stanice byla pro obyvatele zemí za železnou oponou zdrojem objektivních informací o režimem tabuizovaných oblastech, zejména o protiprávně vězněných občanech, o technickém zaostávání průmyslu i zemědělství, o pravdivých výsledcích ekonomiky apod. Vysílání také informovalo a akcích Charty 77, věnovala se tématům náboženské svobody, svobody kulturního projevu i sdružování. Srov. „*Hlas Ameriky slaví 70 let od zahájení vysílání*“ [cit. 2012-11-25]. Dostupné z: <http://www.lidovky.cz/rozhlasova-stanice-hlas-ameriky-pred-70-lety-zahajila-sve-vysilani-1cm-/ln-media.asp?c=A120222_103626_ln-media_sk>.

angažovat. Nenapadlo mě, že už i pro přijetí na střední školu se píší tzv. kádrové posudky.⁶

Tak jsem byla poprvé postavena před dilema, zda-li do pionýrské organizace vstoupit a dostat se na střední školu, kterou jsem chtěla studovat, nebo členství odmítnout a riskovat přes vynikající prospěch nepřijetí. Do Pionýra jsem nakonec vstoupila a u hrobu neznámého vojína jsem stála. Zdálo se mi, že to byla legrace a já jsem si pro sebe tento krok omlouvala tím, že se zase tak moc nestalo, že jsem byla vidět jen jednou a jen proto, abych mohla studovat školu svých snů.

Pro mne to bylo rozhodnutí ojedinělé, ale občané totalitních států byli před dilemata stavěni každodenně. Účast/neúčast ve volbách, souhlas/odmítnutí se vstupem do Komunistické strany Československa, jít/nejít na prvomájový průvod, podpořit/nepodpořit podpisem protestní dopis atd. Pokud byl souhlas v souladu s přáním vládního establishmentu, pak se občan celkem nemusel ničeho obávat, pokud ale šel tzv. proti proudu, čekaly ho nepříjemnosti v podobě odebrání odměn k platu, sesazení z vedoucí funkce, v horším případě i výslechy na policii.

2.2. Sametová revoluce

Rozpory, které v lidech často tato rozhodnutí vyvolávala, skončily v listopadu 1989, kdy v Československu začala tzv. Sametová revoluce⁷. Přechod z totalitního uspořádání v demokratickou společnost byl dobou plnou zvrátů i „hrdinství“, kdy každý tvrdil, že v Pionýru, ve Svazu socialistické mládeže nebo v Komunistické straně Československa byl jen kvůli očekávaným výhodám a kariéernímu postupu, ale že komunistické ideologii v posledku vůbec nevěřil a vnitřně byl vždy proti.

---

⁶ Kádrový posudek byl spis s údaji (o pracovní morálce, názorech i ideologických postojích) o občanech v bývalém Československu. Kádrový posudek byl pořizován kádrovými pracovníky, kteří byli v každém podniku. Špatný kádrový posudek neměl vliv nejen na občana samotného, ale špatný posudek jeho rodičů (např. podezření ze záporného postoje vůči státnímu zřízení, či nedělnický původ). byl i často důvodem pro nepřijetí mladého člověka na školu. Srov. Nezapomeňte.cz. *Byrokracie za totality* [cit. 2012-11-25]. Dostupné z: <http://nezapomente.cz/view/byrokracie_za_totality>.

⁷ Sametová revoluce je označení procesu dekomunizace a demokratizace v Československu na konci 80. a počátku 90. let. Vlastní název „Sametová revoluce“ byl přejat ze zahraničního tisku (angl. Velvet Revolution), kde označoval nenásilné převzetí moci z rukou komunistické elity (na rozdíl například od souběžně probíhajícího procesu v Rumunsku). PEČENKA, Marek a LUŇÁK Petr, „Sametová revoluce“, in. Encyklopedie moderní historie. Praha: Libri, 1998, 631 s., zde s. 445-446

Především pod silným vlivem mé starší sestry, která byla od prvních listopadových dní velmi aktivní v Občanském fóru, jsem na nástěnce po celé naší základní škole vyvěšovala fotky Václava Havla, prohlášení Občanského fóra a pozvánky na setkání na Letenskou pláň, kde se konaly demonstrace na podporu snah o svržení tehdejší vlády a socialistického zřízení. Celá společnost se mohla po letech v totalitě svobodně nadechnout a svoboda projevu toho byla asi nejviditelnějším důkazem.

2.3. Čína

O necelé tři roky později jsem dostala nabídku společně s dalšími 20 studenty hotelové školy odcestovat na studijní praxi do Číny. Pracovala jsem půl roku v pekingském hotelu, kde bylo, jak se později ukázalo, podle Čínské strany, naším hlavním úkolem nalákat novou klientelu do jejich nově postaveného karaoke baru. Ve smlouvě s hotelovou školou bylo uvedeno, že jde o poznávání orientální kultury, nabytí nových zkušeností v mezinárodním prostředí a v neposlední řadě naučit se být evropskými ambasadory gastronomie. Zkušenost to byla veliká - nejen odborná, ale i lidská. Po třech letech svobody jsme se zase ocitli v komunistickém režimu, který dodnes drží moc nad svými obyvateli pevně v rukách. Rozdíl od komunistického režimu v Československu byl v mých očích obrovský. Režim, který panoval v Číně, byl mnohonásobně tvrdší, důslednější, k lidem krutější. V noci byly ulice bez života, jen tu a tam se objevila hlídka policistů, která nás, cizince, jen kontrolovala a občas i doprovázela zpět na ubytovnu. V práci se ani jeden náš spolupracovník neodvážil s námi hovořit otevřeně. Tak velmi se báli o svou práci. Jen jednou jsem byla na čaji s Číňanem, který otevřeně hovořil o tom, jaké to v Číně je, co se mu na režimu nelíbí, co by se mělo změnit. Neustále opakoval, jak je osvobozující hovořit s někým, kdo mu rozumí, ať už to pro něj bude mít jakékoli následky. Již druhý den byl na výslechu na tajné policii, a poté jsme se již nesetkali.

Zkušenost z Číny, tedy s jinou formou místní totality, než byla ta Československá, se stala nedílnou součástí mého pohledu na život v totalitních režimech.

2.4. Velká Británie

Aby bylo možné totalitní režim hodnotit s odstupem, tzv. zvenčí, je dobré mít srovnání se zemí, kde totalitní systém nikdy nebyl, kde obyvatelé ve větší míře nezakusili potlačování lidských práv a svobod, kde střídání politické moci je pravidlem a občanská společnost samozřejmostí.

Po třech letech od mého návratu z Číny jsem měla možnost, tentokrát díky stipendiu United Reformed Church,⁸ partnerské církvi Českobratrské církve evangelické (ČCE), které jsem členkou, pobývat rok ve Velké Británii. Británie, se svou zavedenou demokracií, rozvinutou občanskou společností a vzájemnou obětavostí a snahou pomoci, byla a je pravým opakem asijské velmoci. Ve Velké Británii je snad každý členem nějakého spolku, charitativní nebo diakonické organizace. Vznikají tam více či méně spontánní hnutí na podporu toho či onoho, nebo naopak bojkot nějaké firmy⁹. Svoboda slova je samozřejmostí, odborové hnutí je etablovaným partnerem v rozhovorech s vlastníky nebo manažery firem. Jistě i Británie má své potíže, ale názorová pluralita a snaha o hledání kompromisu je nesrovnatelně větším předpokladem k nalezení optimálního řešení problémové situace, než (leckdy násilné) potlačení názorově odlišných hlasů v totalitních režimech.

---

⁸ United Reformed Church (URC) provozovala v městečku Yardley Hastings (Northamptonshire) vzdělávací středisko pro mladé lidi (The National Youth Resource Centre), kde působilo 6 dobrovolníků, mladých lidí ve věku od 18 - 25 let. Jeden člen týmu byl vždy ze zahraničí, z partnerské církve URC. Hlavním úkolem týmu bylo nejen se starat o chod zařízení (úklid, práce na zahradě i v kuchyni), ale i o přípravu programů pro skupiny, které do centra přijížděly. Program byl farářem a zároveň vedoucím střediska připravován na rok dopředu, a mimo odpočinková témata (hry, nacvičování muzikálu apod.) byly do něj zařazovány kurzy první pomoci, kurzy pro mladé vedoucí skupin mládeže, a i opravdová teologická témata. Každodenní součástí společného života členů týmu a zaměstnanců centra byla polední modlitební setkání, v jejichž přípravě jsme se pravidelně střídali. Velmi různorodá příprava modliteb a s ní spojených biblických zamyšlení, prostředí, kdy se člověk setkával s mnoha mladými křesťany a osobnost faráře Martina Nichollse mne ovlivnila natolik, že jsem se po svém návratu a po několika letech strávených v komerčních zaměstnáních, rozhodla studovat teologii a následně své znalosti i prakticky využívat při svém působení na Ekumenické radě církví České republiky.

⁹ Za mého pobytu v Anglii bylo bojkotováno Nestlé, neboť vyšlo najevo, že tato nadnárodní společnost dováží do subsaharské Afriky kojenecké mléko, které v porodnicích rozdávají matkám zadarmo, a které si díky tomu nezvyknou kojit. Protože cena mléka v obchodě po odchodu z porodnice je velmi vysoká, matky mléko ředí a novorozenci jsou tak velmi často podvyživení. Kdyby matky své děti od začátku kojily, podvyživených dětí by bylo podstatně méně.

2.5. Mediální svět

Od místní totality reprezentované totalitně vedenými státy jakými bylo Československo a stále ještě je Čína, se v následující podkapitole přesuneme k totalitě prostředí, konkrétně do prostředí médií.

Po svém návratu z Velké Británie jsem přes 6 let pracovala v komerčním prostředí (České aerolinie, mediální a reklamní agentury). Především práce v mediální agentuře mi poodkryla taje davové manipulace. Agentura zastupovala velké komerční firmy ve vztahu k médiím, a pomocí sofistikovaných metod umisťovala reklamu do rádií, televizí, tiskovin i na internet do takových časů a k takovým pořadům či článkům, aby byla reklama co nejúčinnější, tj. aby zasáhla co nejefektivněji klientem zadanou cílovou skupinu. Cílová skupina byla definována nejčastěji věkem, vzděláním a pohlavím. Odměny těch, kteří pracovali se softwarem, který zadané parametry uměl zohlednit (díky datům nasbíraných nejčastěji z tzv. peplemetrů), se odvíjely od úspěšnosti či neúspěšnosti reklamních kampaní. Manipulace s podvědomím lidí, co se týče reklamy, je v současnosti velmi propracovanou a sofistikovanou disciplínou.

V době, kdy jsem pro mediální agenturu pracovala, jsem získávala stále silnější pocit, že média se svými posluchači, diváky i čtenáři zacházejí jako s anonymním davem, kterému jsou servírovány jen takové programy, které zaručují divácký úspěch, a tím i čas získaný pro reklamu je lépe prodejný klientům, kteří jsou za třicetisekundový klip ochotni zaplatit statisíce korun. Mediální agentury, dle mého názoru, ovládají lidi (ve jménu peněz a na přání svých klientů) stejně dovedně, jako propracované totalitní režimy.

2.6. Kuba

Můj pocit bezmoci, že jsem součástí velkého kolotoče peněz, vyústil v můj dobrovolný odchod a zájem o práci vedoucí tajemnice Ekumenické rady církví (ERC)¹⁰. Konkurz jsem vyhrála a začala pracovat pro církevní společenství v České republice. Každá členská církev může v rámci tohoto společenství přinášet své podněty na společné aktivity, práci či pomoc potřebným. Českobratrská církev evangelická je již od začátku devadesátých let velmi aktivní v pomoci především demokraticky smýšlející opozici na Kubě. Díky Komisi pro Kubu¹¹ při Synodní radě ČCE a získaným finančním prostředkům ze zahraničních i domácích zdrojů jsem měla možnost na Kubu odcestovat. Náš 14 denní pobyt byl další zkušeností s formou politické totality, kterou jsem zažila jak v bývalém Československu, tak v Číně na začátku 90. let. Kuba je komunisty ovládnou zemí, kde hlavní prioritou vládnoucí menšiny je udržet komunismus a tím neopustit ideály Revoluce.¹²

Kuba je příkladem totalitně vedené země, kde základem tamní ekonomiky je socialistický model s centrálním plánováním jen s málo prvky tržního hospodářství. Na Kubě neexistuje politická pluralita a násilně se potlačuje opozice.¹³ Na Ostrově svobody

---

¹⁰ „*Ekumenická rada církví v České republice je společenstvím křesťanských církví, které vyznávají Pána Ježíše Krista jako Boha a Spasitele podle Písem Starého a Nového Zákona a usilují uskutečňovat své poslání společně ke slávě jednoho Boha, Otce i Syna i Ducha svatého.*

Poslání ERC je zejména prohlubovat vědomí závazku jednoty Kristovy církve a umožňovat uskutečňování jednoty ve společném svědectví, praktické spolupráci a vzájemném porozumění.

Toto se děje především skrze podporu a koordinaci zvěstovatelství, evangelizační, biblické, katechetické a diakonické práce, podněcováním příprav společných bohoslužeb, vedením dialogů o otázkách učení a praxe, organizováním studia ekumenické problematiky, vzájemnou informovaností církví a prováděním obecně prospěšné činnosti.” Více o Ekumenické radě církví v České republice a jejich aktivitách na webových stránkách. <www.ekumenickarada.cz>

¹¹ Více o činnosti Komise pro Kubu při Synodní radě církví Českobratrské církve evangelické na webových stránkách. <www.brnoprokubu.cz>

¹² Kuba je socialistickým státem. Komunistická strana Kuby je od roku 1965 jedinou povolenou politickou stranou. Fidel Castro stál v čele státu od roku 1959, kdy vítězná Revoluce svrhla režim generála Fulgencia Batisty. V únoru 2008 byl Fidel ve své funkci hlavy státu vystřídán svým bratrem Raúlem Castrem. Raúl Castro je zároveň předsedou Komunistické strany Kuby. Srov. Ministerstvo zahraničních věcí ČR. *Kuba* [cit. 2012-19-11]. Dostupné z: <http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/stredni_amerika/kuba/politika/vnitropoliticka_charakteristika.html>.

¹³ Srov. Člověk v tísni. *Kuba* [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<http://www.clovekvτισni.cz/index2.php?parent=632&sid=116&id=635>>.

neustále velmi dobře funguje propaganda, která ujišťuje své občany, ale i zahraničí, že Kuba jde tím správným směrem - ke světlejším zítřkům.

2.7. Zkušenosti s totalitou - shrnutí

Všechny výše popisované zkušenosti s totalitou jak v bývalém Československu, tak v Číně, ale i s pobytem v demokratickém státě (Velká Británie), mě přivedly ke snaze o nalezení jevů, které vedou ke vzniku totality. Jinými slovy pokouším se nalézt odpovědi na následující otázky: Jak totalitní režimy vznikají a jak se udržují u moci? Jak člověk, jako jedinec i jako součást společnosti, přemýšlí o společenském uspořádání kolem sebe? Proč a jací lidé si tyto otázky kladou a proč si je někteří nekladou a jen se tzv. vezou? Proč někteří lidé v rámci totalitního uspořádání nahlas formulují svoje názory, i když vědí, že je to bude stát při nejmenším pohodlí a že tím možná ohrožují i svou rodinu? Proč velká většina lidí prostě režim akceptuje?

Na tyto otázky se již pokusila odpovědět řada autorů knih i esejí.

Kniha Milana Šimečka *Obnovení pořádku* je jednou z těchto reflexí totalitní zkušenosti v bývalém Československu. Text byl napsaný bývalým aktivním komunistou, který byl v letech normalizace propuštěn z vysoké školy a posléze pracoval jako řidič, bagrista a stavební dělník. Jak sám píše v předmluvě k italskému vydání jeho knihy v roce 1980:

Obnovení pořádku je knihou naší, československé zkušenosti, zkušenosti s podivuhodnými proměnami ideálu, který jsme v mládí přijali jako naději našich životů a naději velmi uboze spravovaného světa. Jinak řečeno je to kniha o starém problému, o neuvěřitelně drastickém rozdílu mezi ideálem a jeho realizací.¹⁴

K tématu se také vyjadřuje kniha *Všední den v kleci.- i taková byla totalita* od Zory Dvořákové. Paní Dvořáková je historička, a ve své knize čtivě zachytila mnohé absurdity běžného života v totalitě. Věrně v ní popisuje stav společnosti a záludnosti režimu v bývalém Československu.

Proč však psát takhle tematicky zaměřenou knihu? Protože o bezpráví a krutostech, jichž se komunistický režim dopouštěl, byly již mnohé knihy napsány a další napsány budou, protože se jeho ideologickým a politickým profilem zabývají fundované instituce, protože se tomu věnují různé

---

¹⁴ ŠIMEČKA, Milan. *Obnovení pořádku*. Vyd. 1. v ČSFR. Brno: Atlantis, 1990, s. 195

konference a semináře - ale to zdaleka nepostihuje tvář tohoto režimu ve všech jeho rysech, podobách, detailech i bezděčných grimasách.¹⁵

Se zájmem jsem si výše zmíněné knihy přečetla, ale velmi jsem uvítala, když jsem se seznámila s prací Václava Havla *Moc bezmocných*.

---

¹⁵ DVOŘÁKOVÁ, Zora. *Všední den v kleci - i taková byla totalita*. 1. vyd. Praha: Nakl. Eva - Milan Nevole, 2011, s. 7

3. Václav Havel

Václav Havel je významným českým myslitelem, který ve svých textech reflektuje zkušenosti s totalitním režimem v bývalém Československu, ve kterém prožil většinu svého života. Velmi aktivně se zapojoval do opozičních aktivit, za které byl několikrát vězněn. Jeho texty, na které se v následujícím textu soustředím, vznikaly právě v době jeho pronásledování a persekuce. Havel díky svým osobním zkušenostem poskytuje obrázek totalitní společnosti tzv. zevnitř. Díky jeho výjimečným pozorovatelským schopnostem a literárně-filozofickým vlastnostem dokázal mnoho dílčích aspektů totalitní moci zařadit do širší souvislosti.

Václav Havel: životopisná data

Václav Havel (5. 10. 1936 - 18. 12. 2011), spisovatel a dramatik vyrůstal ve známé pražské podnikatelsko-intelektuálské rodině, spjaté s českým kulturním a politickým děním dvacátých až čtyřicátých let. Díky svému rodinnému původu mu komunistický režim zakázal studovat na střední škole, proto nastoupil do čtyřletého učebního oboru chemický laborant a zároveň večerně vystudoval gymnázium (ukončil ho v roce 1954). Z kádrových důvodů nebyl přijat na žádnou z vysokých škol humanitního směru, a proto se rozhodl studovat na škole technické. Ekonomickou fakultu Českého vysokého učení technického ale po dvou letech opustil.

V šedesátých letech, po návratu z dvouleté vojenské základní služby (v té době povinné pro všechny mladíky), pracoval v pražských divadlech ABC a Na zábradlí. V roce 1956 se seznámil s Olgou Šplíchalovou, kterou si po osmileté známosti vzal.

Po potlačení Pražského jara¹⁶ obsazením Československa vojsky Varšavské smlouvy, vystupoval Václav Havel proti politické represi, tzv. normalizaci.

V roce 1977 byl jedním z autorů Charty 77, textu, který propůjčil název i charakter hnutí protestující části československých občanů. Havel byl zároveň jedním z prvních mluvčích této iniciativy. Za své občanské postoje byl celkem třikrát uvězněn a ve vězení

---

¹⁶ Pražské jaro je označení pro obrodný proces v Československu v roce 1968, přerušovaný vojenskou intervencí armád pěti států Varšavské smlouvy. Intervence byla vedena sovětskými vojsky, jehož vedení nebylo ochotno tolerovat československý reformní komunismus, tzv. „Socialismus s lidskou tvář“. Srov. PEČENKA, Marek, LUŇÁK Petr. „Pražské jaro“, in. Encyklopedie moderní historie. Libri, Praha: 1998, 631s, zde s. 386-387

strávil téměř pět let. Byl neustále režimem kontrolován, jeho texty byly zakázány, jeho hry se nesměly hrát.

Po listopadu 1989 se stal vůdčí osobností Sametové revoluce (byl vedoucím představitelem Občanského fóra, které usilovalo o zásadní politické změny v tehdejší Československu). 29. prosince 1989 byl jako kandidát Občanského fóra zvolen Federálním shromážděním československým prezidentem. Byl devátým a posledním prezidentem Československa (1989 - 1992) a prvním prezidentem České republiky (1993 - 2003).

Jako literát se Václav Havel světově proslavil svými dramaty v duchu absurdního divadla, v nichž se mimo jiné zabývá tématy moci, byrokracie a jazyka, a také svým esejistickým dílem. V esejích a dopisech z vězení se vedle politických analýz zabýval filozofickými otázkami svobody, moci, morálky či transcendence.¹⁷

3.1. Spisy Václava Havla

V této kapitole se budu věnovat dílu Václava Havla, ve kterém analyzuje fungování totalitního režimu a kritizuje základy jeho moci. Havel rozebírá totalitní systém a totalitní společnost v mnoha svých esejích, kritických textech i rozhovorech. Věnuje se mu jak v dílech sepsaných před Sametovou revolucí, tak i v letech po pádu komunismu. Ve své práci se budu opírat o texty, které byly publikovány v době totalitního Československa. Budu myšlenkově vycházet z esejí *Politika a svědomí*¹⁸ a *Příběh a totalita*¹⁹, z *dopisu Gustávu Husákovi*,²⁰ a z knihy *Dopisy Olze*²¹. V detailu se soustředím na Havlův politicky orientovaný esej z roku 1978, *Moc bezmocných*²²,

---

¹⁷ Srov. Václav Havel. *Oficiální životopis*. [cit. 2012-11-05]. Dostupné z: <<http://www.vaclavhavel.cz/index.php?sec=1&id=1>>.

¹⁸ HAVEL, Václav. *Politika a svědomí*. [cit. 2012-10-20]. Dostupné z: <<http://www.vaclavhavel.cz/index.php?sec=2&id=5>>.

¹⁹ HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. [cit. 2012-10-20]. Dostupné z: <<http://www.vaclavhavel.cz/index.php?sec=2&id=5>>.

²⁰ Dopis napsán v roce 1975. In. HAVEL, Václav. *O lidskou identitu: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969 - 1979*. 3. vyd. Praha: Rozmluvy, 1990

²¹ HAVEL, Václav, *Dopisy Olze (červen 1979 - září 1982)*. Vyd. 1. Brno: Atlantis, 1990

²² HAVEL, Václav. *O lidskou identitu: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969 - 1979*. 3. vyd. Praha: Rozmluvy, 1990

protože text se nejvýrazněji věnuje rozboru tehdejšího politického systému, úloze, kterou v něm sehrává ideologie, o co tento systém opírá svou moc, ale i jaká jsou jeho slabá místa, jinak řečeno, jak je možné tento zdánlivě pevný systém narušit. Klíčovými pojmy eseje jsou *život ve lži*, *život v pravdě*, ideologie, diktatura a post-totalitní systém.

3.2. Rozdíl mezi diktaturou a post-totalitním systémem u Havla

V úvodu své eseje *Moc bezmocných* se Václav Havel zamýšlí nad rozdílností mezi diktaturou a systémem, pro který volí označení post-totalitní. Jak Havel sám píše, tento výraz používá jen pro potřeby svých úvah v eseji a s vědomím, že ani on přesně nevystihuje popisovanou dějinnou skutečnost. Přesto je podle něho nutné najít takový výraz, který by oba dva systémy od sebe zřetelně odlišoval.

„Oním post-totalitním přitom nechci říci, že by šlo o systém, který už totalitní není; chci naopak říci, že je totalitní zásadně jinak, než jak jsou totalitní „klasické“ diktatury, s nimiž je v našem povědomí pojem totality obvykle spjat.“²³ Post-totalitní, jak Havel uvádí, nemá evokovat to, že systém vládnutí, který ve svém textu popisuje již není totalitní, ale má své charakteristiky a také své techniky moci²⁴, které jej od diktatur zásadně odlišují. V čem se podle Havla diktatura od post-totalitního režimu liší, se věnuji v následujícím textu.

3.2.1. Diktatura

Havel diktaturu spojuje s představou „...určité poměrně malé skupiny osob, která se v nějaké zemi násilím zmocní vlády nad většinovou společností.“²⁵ Tuto skupinu je podle Havla poměrně jednoduché sociálně oddělit od většinové společnosti, nad kterou vládne a jejíž vláda je pouze prozatímní, protože je velmi úzce spojena s osobami, které vedly boj o převzetí moci ve státě a režim posléze nastolily. Je také velmi často i lokálně omezená, protože její manévrovací a silový prostor je limitován počtem vojáků

---

²³ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. In HAVEL, Václav. O lidskou identitu: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969 - 1979. 3. vyd. Praha: Rozmluvy, 1990, s. 59

²⁴ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 56

²⁵ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 56;

Takovouto formu diktatury známe z historie hlavně z prostředí Latinské Ameriky. Srov.: „*dictatorship*“. in: *Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online*. [cit. 2012-12-04]. Dostupné z: <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/162240/dictatorship>>.

v armádě, která boj vede. „K této „tradiční“ či klasické představě diktatury jaksi bytostně patří předpoklad její dočasnosti, historické efemérnosti a nezakotvenosti; její existence se nám zdá být těsně svázána s životem osob, které ji nastolily.”²⁶

Proto je vládnoucí moc v diktátorském režimu v neustálém nebezpečí, že přijde někdo jiný, kdo bude mít silnější armádu a moc převezme. Lidé v takto uspořádané společnosti žijí velmi často pod diktátem moci založené na násilí.²⁷ Žijí v prostředí, ve kterém proti sobě stojí odlišné skupiny, které mají své specifické zájmy, svou představu o moci a vedení země.

3.2.2. Post-totalitní systém

System, který naproti tomu Havel nazývá post-totalitní, neměl v době, kdy byla eseje psána, lokální ohraničení, protože mocenské centrum bylo zároveň centrem jedné ze dvou supervelmocí tehdejšího bipolárního světa²⁸. V celém tzv. východním bloku (ve sféře vlivu Svazu sovětských socialistických republik) byla zavedena stejná struktura moci, používaly se stejné mocenské nástroje, které bezvýhradně sloužily velmocenskému centru.²⁹ Také historické zakotvení post-totalitního systému v dělnických hnutích 19. století ho podle Havla odlišuje od diktatur, které jsou historicky nezakotvené a mnohdy se jeví jen jako jakési výstřelky dějin, výsledky nahodilých sociálních procesů či lidských a davových sklonů.³⁰ Jestliže se diktatury

---

²⁶ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 56

²⁷ V encyklopedii Diderot je diktatura dělena na formy: ústavní, koncentrující moc v mezích zákona a protiústavní, neomezená, revoluční, která je sama sobě zákonem. Srov. „diktatura”, in. *Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích 2 c/f.* . Vyd. 1. Praha: Diderot, 1999, 534 s., zde s. 241
K otázce práva a jeho vymahatelnosti v rámci totalitních systémů se vrátíme v dalším textu.

²⁸ Tento koncept je spojován s tzv. Studenou válkou, kdy byly struktury mezinárodního politického systému koncentrovány okolo dvou pólů - Sovětského svazu a Spojených států Amerických. obě země byly často nazývány jako supervelmoci, které jsou odlišně organizovány co se týče režimu, mocenských zájmů a ideologií. Srov. Evans, G., Newnham, J., „Bipolar”. in: *The Penguin dictionary of international relations*, London, Penguin Books, 1998, 623 s., zde s. 52

²⁹ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 56.

Celý systém moci byl založen na několika desetiletích zkušeností vládnoucího aparátu Sovětského svazu, především vlády Vladimíra Iljiče Lenina a posléze Josifa Vissarionoviče Stalina. Srov. PEČENKA, Marek a LUŇÁK Petr. „stalinismus”, in. *Encyklopedie moderní historie*. 2. vyd. Praha: Libri, 1998, 631 s., zde s. 489

³⁰ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 57

nevyznačují pevnou ideologií, o post-totalitním režimu je třeba podle Havla říci pravý opak. Havel přirovnává ideologii dokonce k jakémusi druhu sekularizovaného náboženství, které má odpovědi na všechny otázky, které si lidé kladou. Jsou velmi snadno dostupné a nabízejí domov pro vykořeněného člověka, který velmi těžce hledá smysl svého života a prochází krizí existenciálních hodnot. „*Diktatura disponuje nepoměrně konciznější, logicky strukturovanou, obecně srozumitelnou a ze své podstaty velmi pružnou ideologií, která při své komplexnosti a uzavřenosti nabývá a povahy jakéhosi sekularizovaného náboženství.*”³¹

Problematickým se stává okamžik, kdy člověk odpovědi začne přijímat, nechá se jimi vézt. V té chvíli začne ideologie ovlivňovat celý jeho život. A to nejen vnějškově, ale i vnitřně. A to je podle Havla daň za tento útulný domov: „*abdikace na vlastní rozum, svědomí a odpovědnost: vždyť integrální součástí převzaté ideologie je delegování rozumu a svědomí do rukou nadřazených, totiž princip identifikace centra moci s centrem pravdy.*”³²

I ona (totiž moc) však má své pevné ideologické zakotvení: princip jediného centrálního subjektu pravdy a moci, tato páteř totalitního systému, by těžko mohl vůbec vzniknout, rozvíjet se a upevňovat, kdyby se od první chvíle neopíral o sebejistotu ideologie, která tak pyšně pohrdá jiným názorem a tak nadřazeně zdůrazňuje vlastní historické poslání a rozsah práv, které jí toto poslání dává.³³

Ideologie je proto základním nástrojem mocenských struktur. V následujícím textu si její vliv na člověka a společnost představíme.

3.3. Ideologie

To, že Havel považuje ideologii za klíčový mocenský nástroj totalitních režimů, který s lidmi dokáže v rukavičkách a nepozorovaně manipulovat, je patrné z následujícího citátu:

Ideologie jako zdánlivý způsob vztahování se ke světu, nabízející člověku iluzi, že je identickou, důstojnou a mravní osobností, a usnadňující mu tak jí nebýt; jako atropa čehosi „nadosobního”

---

³¹ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 57

³² Tamtéž., s. 58

³³ HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. [cit. 2012-10-20]. Dostupné z: <<http://www.vaclavhavel.cz/index.php?sec=2&id=5>>.

a neúčelového, umožňující mu obelhat své svědomí a zamaskovat před světem a před sebou samým své pravé postavení a „modus vivendi.”³⁴

Ideologie je ale také vítané alibi pro všechny členy společnosti:³⁵ od obyčejných lidí, kteří se jí zaštiťovali, když např. podepisovali spolupráci se Státní bezpečností (StB) a zavazovali se být neustále bdělý a ohlašovat ty, kteří jsou ve spojení s nepřáteli socialistické vlasti³⁶, přes prokurátory, kteří do ní zabalovali své obžaloby v soudních síních s probíhajícími procesy nad třídními nepřáteli³⁷, až po funkcionáře vládnoucí strany, kteří v jejím jménu nechávali popravovat třídní nepřátele.

Jak se člověk moci ideologie podřizuje, ukazuje Havel na příkladu vedoucího obchodu se zeleninou, který do výlohy umístí heslo „Proletáři všech zemí, spojte se!”³⁸ Zelinář, dle Havlova mínění, heslo do výkladní skříně nedal proto, že je to jeho přesvědčení, či přání, ale proto, aby tímto heslem vyslovil svou loajalitu k vládnoucímu režimu. Vyslal vzkaz svým nadřízeným, že ví, co má dělat, jak se má chovat a co se od něj očekává. Nemá zájem být označován za potíživistu. Chce si touto „maličkosť” zajistit klidný život, svoje vedoucí postavení. Heslo ve výkladní skříně obchodu podle Havlova názoru v podstatě znamená: „Bojím se a proto jsem bezvýhradně poslušný.”³⁹ Ale

---

³⁴ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 61

³⁵ Srov. tamtéž, s. 61

³⁶ Podle mého názoru je jednodušší manipulace, která je založena na bázi morálních vyjádření. Pokud špehovat sousedy a následně je ohlašovat na polici je zdůvodněno tím, že je to správně, že si to od nás republika žádá, a děláme tím správnou věc, protože jinak by bylo naše snažení vytvořit lepší budoucnost zmařeno, mnoho lidí těmto zdánlivě morálním tezím uvěří a ochotně na spolupráci přistoupí. Pokud bychom těm samým lidem nařizovali špehování s tím, že pokud to dělat nebudou, budou za to potrestáni, pravděpodobně by se lidé i vnitřně bouřili a jejich spolupráce by nebyla tak účinná, jako když lidé nahlašují tzv. nepřátele dobrovolně.

³⁷ Zuzana Dvořáková, historička, ve své knize *Všední den v kleci - i taková byla totalita* popisuje příběh prokurátora, jehož hvězdnou kariéru nastartovaly procesy s válečnými zločinci a kolaboranty a především jeho osvojení si té správné mluvy.

„Každé prokurátorovo slovo se měnilo v ocelovou pěst, která dopadala na hlavy souzených, drtila je, neumožňovala jakoukoliv obhajobu, jiný výklad, než jaký přednesl prokurátor. [...] Na lavici obžalovaných sedí banda zrádců, která se spojila s úhlavními nepřáteli našeho lidu, s americkými imperialisty, s jejichž pomocí chce podkopat základy naší republiky a chce znovu získat své někdejší pozice a své ztracené panství.” DVOŘÁKOVÁ Zora, *Všední den v kleci - i taková byla totalita*, s. 25

³⁸ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 59

³⁹ Srov. tamtéž. s. 61

takové vyjádření by do výkladu patrně nikdy neumístil, protože má svou důstojnost a proto mu ideologická hesla umožňují udělat v podstatě totéž.

Aby byla tato komplikace překonána, musí mít jeho vyznání loajality formu znaku, poukazujícího aspoň svým textovým povrchem k jakýmsi vyšším polohám nezištného přesvědčení. Zelináři se musí dát možnost, aby si řekl: Vždyť proč by se koneckonců proletáři všech zemí nemohli spojit?⁴⁰

Ideologická hesla jsou proto formou znaku, který „pomáhá skrýt před člověkem „nízké“ základy jeho poslušnosti a tím i nízké základy moci. Skrývá je za fasádou čehosi vysokého. Tím vysokým je, jak Havel píše, ideologie.⁴¹ Ideologie velí, jak je třeba se chovat, jaké znaky používat (vyvěšování vlajek, pozdravy, oslovení, účast na „nepovinných“ brigádách apod.) A pokud tak člověk žije, ideologie, jak Havel dodává, vytváří iluzi, že člověk žije „v souladu s lidským řádem a s řádem univerza“⁴². Že však ten řád ve skutečnosti není v souladu s intencemi života, nýbrž že je to život v systému, který lidem neslouží, ale naopak lidé slouží jemu, se už jaksí neříká. Je to život plný polopravd, přetvářky, je to život ve lži⁴³. Jinak řečeno, nejde o to, co je na transparentu mezi ovocem a zeleninou napsáno, ale o to, že zelinář to heslo vyvěsil. Tímto znakem se zařadil. Tímto aktem veřejně ukázal, jaká pravidla přijal, jakému řádu se podřizuje, který způsob života si vybral.

3.4. Život ve lži

Život ve lži je podle Havla významným rysem totalitního režimu. Vládnoucí strana popírá, že by kdy někoho pronásledovala (političtí vězni v totalitních režimech nejsou), volby, při kterých bylo předem zajištěno vítězství kandidátů Národní fronty, prezentovány za nejvyšší formu demokracie, okupace „spřátelenými“ vojsky v roce 1968 brána za bratrskou pomoc⁴⁴. A člověk tím, že tyto lži přijímá, přistupuje na „pravidla hry“⁴⁵. Tím, že člověk na daná pravidla přistoupí, stejně jako hráč fotbalu

---

⁴⁰ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 61

⁴¹ Srov. tamtéž, s. 61

⁴² HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 61

⁴³ Srov. tamtéž, s. 63

⁴⁴ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 63

⁴⁵ O hře, jako o modelu jednání ve společnosti hovoří také Jan Sokol ve své knize *Etika a život*. Srov. SOKOL, Jan. *Etika a život: pokus o praktickou filosofii*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2010, s. 50 - 55

přistupuje na pravidla, které vytvořila fotbalová asociace, stává se součástí této hry, hru svým jednáním udržuje, pravidla utvrzuje a akceptuje rozložení sil na hřišti⁴⁶. Stává se spolu-tvůrcem hry. Stává se nositelem pravidel a očekává od druhých, že pokud jsou na stejném hřišti, hrají podle nich také. Již nezáleží na tom, proč ta pravidla vznikla, čemu měla napomoci nebo čemu zabránit, ale důležité je, že slouží k tomu, aby „ta“ hra dál pokračovala.

Hra může tedy pokračovat jen potud, pokud do ní budou větší či menší měrou zahrnuti všichni. Zelinář ve strachu o své místo svou loajalitu jistě vyjadřuje i jinak, než že vystaví heslo do výkladní skříně (chodí na schůze, pracuje na dobrovolných tzv. „akcích Z“, možná je i členem odborů), ale i ten jeho trošek akceptace totalitní ideologie přispívá k tomu, že ideologie je všudypřítomná. Je nedílnou součástí životní každodennosti a napomáhá diktátu moci. Moci, jejímž záměrem je druhé ovládat, udržovat je v poslušnosti. Ti, kteří svá hesla vyvěšují, „*jsou objektem ovládání, ale zároveň i jeho subjektem. Jsou obětí systému i jeho nástrojem a oporou.*“⁴⁷

---

⁴⁶ Tuto úvahu bych ráda rozvinula ještě dále. Pokud použijeme metaforu hry na totalitní systém, můžeme si zemí, kde systém vládne, představit jako areál hřiště „Klubu totalita“. Na něm se odehrávají nejen zápasy, ale jsou u něho také tribuny, na kterých sedí diváci, je tu také zázemí pro hráče jednotlivých týmů, je tu technické zázemí (je třeba trávník udržovat, uklízet ochozy, jsou tu také kanceláře pro vedení klubu. Na našem totalitním hřišti platí jistá pravidla, která jsou vydávána, pozměňována i vyžadována vedením Klubu. Ta pravidla všichni znají, protože jsou s nimi pečlivě seznamováni na školeních a kurzech (stejně tak, jak probíhala za totalitního režimu). Hráči podle nich hrají své zápasy. Na dodržování pravidel dohlíží rozhodčí (soudci a prokurátoři), kteří mají moc soudit, posuzovat, zda-li se podle pravidel hraje, jestli některé zákroky na hřišti již nebyly fauly. Ale jsou to také jen lidé, a tak třeba někdy přimhouří oko nad jedním z týmů, někdy něco přehlédnou a někdy to, že něco nevidí pro ně může být výhodné, mohou z toho mít prospěch. Vedoucí funkcionáři vymýšlejí pravidla nejen tak, aby Klub fungoval, ale aby z toho také sami něco měli. Ale prospěch z klubu mají i ti ne-vedoucí. Trávník seká švagr místopředsedy klubu a má za to velmi slušný plat, vedoucí rychlého občerstvení je manželka předsedy klubu. Také jsou tu diváci, kteří jsou po většinu času pasivní - jen fandí „v rámci pravidel“ tomu, kdo je jim sympatičtější. Jen okna myjí ti, kterým se to celé nějak nezdá. Hra je tedy podle mého velmi dobrou metaforou fungování post-totalitního systému. V rámci hry je možné obsadit mnoho postů a rolí a velmi záleží na tom, jak jsou nastavena pravidla, podle kterých se hra hraje. Pod pravidly si ale není nutné představovat jen zákony, vyhlášky a nařízení orgánů státní moci, ale i nepsaná morální pravidla, zvyky, které utváří vztahy v rámci společnosti mezi lidmi a ovlivňují celkovou náladu ve společnosti, tj. co je ještě akceptovatelné a co už není. Jestli je společnost tolerantní ke korupci, jestli dokáže odsoudit morální přestoupení jejich vládnoucích představitelů atd. Proto pravidla hry (jak psaná tak nepsaná) nastavená v rámci post-totalitního režimu ovlivňují životy všech, kteří v rámci systému žijí a tato pravidla akceptují.

⁴⁷ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 68-69

Je proto možné říci, že systém člověka ovládá. Člověk není povzbuzován k tomu, aby si kladl otázky a hledal na ně odpovědi. Na všechny otázky již našla odpověď ideologie. Člověk není nabádán k odpovědnosti za svá rozhodnutí. Všechna důležitá rozhodnutí již za něj učinila vedoucí strana. Člověk nemá dychtit po informacích, co se děje ve světě. Vše podstatné se dozví z tisku, který je pečlivě cenzurován. Člověk si nemusí dělat starosti o své zaměstnání. V post-totalitním režimu každý, kdo chce, práci najde⁴⁸. Člověk, pokud se chce veřejně politicky projevovat, se může stát součástí předepsaných rituálů ideologie moci. Není potřeba hledat alternativy.

Všechny vedoucí osobnosti post-totalitních států si toto umění rituálu osvojily, protože dávno zjistily, že správné dodržení rituálu je důležitější než skutečnost, která se za ním skrývá.⁴⁹ Rituál má moc člověka do sebe vtáhnout, zotročit si ho. Tím, že člověk do rituálu vstoupí, zvnitřní si ho, a sám ho pak i zpětně utváří. Má na něm svůj podíl. Proměňuje ho. A protože už na něm má svou účast (i on ho svým způsobem přetvořil), očekává od druhých, že ho budou rovněž akceptovat, že ho také přijmou do svých životů, že se z něho nebudou vydělovat, nebo proti němu vymezovat. Tím, že člověk rituál spoluvytváří, a rituál je v tomto případě součástí systému, stává se i on/ona součástí systému. Není jen jeho obětí (protože účast na prvomájových průvodech byla povinná), ale stává se i jeho šířitelem a svým způsobem i obhájcem (jeho/její mávátko bude to nejhezčí). A lež a přetvářka se ve společnosti šíří nepozorovaně dál a moc ideologie se v rámci systému upevňuje. I z tohoto důvodu je post-totalitní systém imunní vůči otřesům, které v klasických diktaturách nastávají po odchodech vůdců - základní vazivo systému totiž zůstává neporušeno. Jen se vymění tváře. Podstata

---

⁴⁸ „Vedle práva na práci patřila k hlavním zásadám pracovního práva v období socialismu „všeobecnost práce“, což eufemisticky popisuje pracovní povinnost. Ta vyplývala mj. z marxistické teorie opovrhující parazitismem vládnoucích tříd a zdůrazňující důležitost práce všech pro budování socialismu, resp. komunismu. V období reálného socialismu ale plnila též velmi praktické funkce – za- prvé, v poválečných letech sloužila úprava k pokrytí potřeby pracovní síly zejména v průmyslu a zemědělství. Ideologie povinnosti manuální práce byla v tomto období též zneužita k politickým represím proti drobné buržoazii v táborech nucené práce. Direktivní přidělování pak zatřetí, v celém období socialismu v Československu, nahrazovalo neexistující trh práce – podniky nebyly schopné pouhými ekonomickými pobídkami motivovat pracovníky k přesunům za prací, což platilo zejména u kvalifikovaných osob.”

HAVELKOVÁ, B. *Pracovní právo*. In BOBEK, M. - MOLEK, P. - ŠIMÍČEK, V. (ed.) *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita, 2009, str. 494-5. [cit. 2012-10-20]. Dostupné z: <<http://www.komunistickepravo.cz>>.

⁴⁹ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 65

(ideologie se svými rituály) zůstává. Havel o této moci založené na ideologii píše ve své esejí *Politika a svědomí*:

Je to totální vláda zduřelé anonymně byrokratické neosobní moci, nikoli ještě nesvědomitě, ale operující už vně každého svědomí; je to moc opřená o všudypřítomnost ideologické fikce, která zdůvodní cokoli, aniž se kdy musí dotknout pravdy; moc jako univerzum kontroly, represe a strachu; moc zestátnující, a tudíž znelidšňující myšlení, morálku i soukromí; moc, která už dávno není záležitostí skupiny svévolných vládců, ale která okupuje a pohlcuje každého, aby na ní nakonec každý nějak participoval, byť třeba jen svým mlčením; moc, kterou už vlastně nikdo nemá, protože ona má naopak všechny; je to monstrum, které neřídí lidi, ale které naopak lidi vleče svým vlastním „objektivním“ (tj. od všech lidských měřítek včetně lidského rozumu emancipovaným, a tudíž zcela iracionálním) samopohybem do děsivého neznáma.⁵⁰

Havlův popis moci, která k řízení společnosti ani nepotřebuje vůdce, nás vede k dalšímu rysu post-totalitního systému, a tím je anonymizace moci⁵¹. Není důležité kdo vládne, ale zda-li vládne v souladu s ideologií. Není třeba vůdců, kteří mají vlastní vůli, je třeba lidí, kteří budou loajální ideologii.

Ideologie se svou všudypřítomností stává diktátorem. Diktátorem, který neustále připomíná lidem, kde je jejich místo, co je od nich očekáváno, jak mají žít, a co mají dělat, pokud se nechtějí vyřadit, upadnout do izolace, porušit pravidla hry a riskovat tím ztrátu svého klidu a bezpečí.⁵²

3.5. Právní systém

Post-totalitní systém ke své nadvládě nevyužívá jen ideologii, která je důležitou součástí jeho technik moci, ale k udržení moci a pořádku překrucuje i právní systém.⁵³

---

⁵⁰ HAVEL, Václav. *Politika a svědomí*. [cit. 2012-10-20]. Dostupné z: <<http://www.vaclavhavel.cz/index.php?sec=2&id=5>>.

⁵¹ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 66

⁵² Srov. tamtéž, s. 68

⁵³ Ze své povahy (právo) totiž omezuje zpravidla jednání lidí rozpínavých a „silných“, kteří by chtěli druhé ovládat, kdežto chrání ty, které něco takového ani nenapadne, například proto, že jsou slabší. Jako cokoli jiného lze sice i právo zneužít jako nástroj útisku, pro tuto funkci se ale ani za těchto okolností příliš nehodí. Vzhledem ke své obecnosti je dokonce i zneužitě právo méně účinné než klasické nástroje moci a i totalitní režimy nakonec právo raději omezovaly, překrucovaly a potlačovaly, než že by ho využívaly jako nástroj své moci. Srov. SOKOL, Jan. *Moc, peníze a právo: esej o společnosti a jejích institucích*. Plzeň: Čeněk, 2007, s. 145

Jak píše Václav Havel, pro pozorovatele zvenku se může právní post-totalitní systém jevit tak, že není o moc horší než právní řády jiných civilizovaných států. Zákony jsou sepsány tak, že na první pohled vypadají spravedlivě, Ústava neobsahuje nic, co by odporovalo koncepci lidských práv, trestní právo (až na výjimky) je v mnohém svou dikcí srovnatelné se zněním podobných zákonů v zavedených demokraciích. Snad jediné, co by mohlo nestranného pozorovatele zarazit a zdát se mu spíše kuriózní než ukazující na vládu totalitního systému je fakt, že úvodní článek Ústavy Československé socialistické republiky hovoří o spojenectví se Sovětským svazem a o vedoucí úloze Komunistické strany Československa.⁵⁴ Zákona, kterého by se náš pozorovatel možná ani nevšiml, ale který umožňoval mnoho nepravostí, politických procesů a odsouzení mnoha lidí bylo na jeho základě odsouzených, byl zákon 140/1961 Sb., Trestního řádu § 92 O rozvracení republiky.⁵⁵ Navíc lhůty, které byly zákonem stanovené, byly dodržovány, takže procesní části se nedalo nic vytknout (např.

---

⁵⁴ Viz. Ústavní zákon ze dne 11. července 1960 §100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky. *Národní shromáždění Republiky československé usneslo se na tomto ústavním zákoně: Prohlášení I. My pracující lid Československa prohlašujeme slavnostně: Společenské zřízení, za které bojovaly celé generace našich dělníků i ostatních pracujících a které měly od vítězství Velké říjnové socialistické revoluce před očima jako vzor, stalo se pod vedením Komunistické strany Československa skutečností i u nás. Socialismus v naší vlasti zvítězil! Vstoupili jsme do nového období našich dějin a jsme odhodláni jít dále k novým, ještě vyšším cílům. Dovršujeme socialistickou výstavbu, přecházíme k budování socialistické společnosti a shromažďujeme síly pro přechod ke komunismu. Po této cestě půjdeme dále ruku v ruce s naším velkým spojencem, bratrským Svazem sovětských socialistických republik, a se všemi ostatními přátelskými zeměmi světové socialistické soustavy, jejímž je naše republika pevným článkem. Chceme žít v míru a přátelství se všemi národy světa a přispívat k mírovému soužití a k dobrým vztahům mezi státy s různým společenským zřízením. Důslednou mírovou politikou a všestranným rozvojem své země budeme napomáhat k tomu, aby se všechny národy přesvědčily o přednostech socialismu, který jediný vede k blahu všeho lidstva.* Parlament České republiky. Ústavní zákon ze dne 11. července 1960 §100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky. [cit. 2012-10-20]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html>.

⁵⁵ Viz. Zákon 140/1961 Sb. § 92 Rozvracení republiky

(1) Kdo v úmyslu rozvrátit ústavní zřízení, územní celistvost nebo obranyschopnost republiky anebo zničit její samostatnost se účastní násilných akcí proti republice nebo jejím orgánům, bude potrestán odnětím svobody na osm až dvanáct let. (2) Odnětím svobody na dvanáct až patnáct let nebo výjimečným trestem bude pachatel potrestán, a) spáchá-li čin uvedený v odstavci 1 jako člen organizované skupiny, b) způsobí-li takovým činem těžkou újmu na zdraví více osob nebo smrt, c) způsobí-li takovým činem škodu velkého rozsahu nebo jiný zvlášť závažný následek, nebo d) spáchá-li takový čin za stavu ohrožení státu nebo za válečného stavu. Kurzy.cz. [cit. 2012-10-20].

Dostupné z: <<http://zakony.kurzy.cz/140-1961-trestni-zakon/>>.

prokurátor rozhodoval v souladu se zákonem o délce vazby a v předepsaných lhůtách bylo vzneseno obvinění). Ale to, že rozsudkem, který byl zejména v politických procesech velmi často pečlivě naplánován, soudy zničily život nejen obžalovanému (leckdy i mladému člověku, u kterého byl při domovní prohlídce nalezen samizdatový román), ale i celé jeho rodině, zůstává zamlčeno. Všichni mají alibi: dodrželi zákon.⁵⁶ Je to stejné alibi jako v případě ideologie. Jak ideologie, tak trestní řád měl úlohu podporovat stabilitu post-totalitního systému. A také měl tu moc pomáhat prokurátorům, soudcům a vyšetřovatelům zbavovat se hlasu svědomí: vždyť zákon se dodržovat musí. Jeho prosazováním chránili společnost před špatnými vlivy a zločiny tzv. nepřátel, reakcionářů a politických odpůrců.

I na mezinárodní scéně se post-totalitní režimy chovají tak, že respektují lidská práva, podpisují konvence o lidských právech⁵⁷, vybízejí pozorovatele z cizích zemí, aby se sami přijeli přesvědčit, že v zemi je vše v pořádku.⁵⁸

3.6. Všichni jsou si rovni

Občané v totalitním režimu jsou svázáni množstvím zákonů, příkazů, zákazů, doporučení a pravidel. Režim chce kontrolovat v životě lidí úplně všechno a vyvíjí nesmírné úsilí, aby toho dosáhl. Nejen že ho ovládá po ekonomické stránce, protože stát je jediným vlastníkem výrobních prostředků a je současně i jediným zaměstnavatelem, ale chce člověka ovládat i po stránce duchovní. Chce být tou jedinou ideologií, která odpovídá na otázky lidí. Proto se vehementně snaží na svém území vymýtit jakékoli formy náboženství, jakékoli formy jiné transcendence, přesahu v myšlení, které by

---

⁵⁶ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 109

⁵⁷ V současné době je Kuba signatářem mezinárodních konvencí, chart a mezinárodních dokumentů o lidských právech např. Všeobecné deklarace lidských práv OSN (1948), Mezinárodního paktu o občanských a politických právech OSN (1966), je zakládajícím členem Rady lidských práv OSN. Srov. Organizace spojených národů. [cit. 2012-10-20]. Dostupné z: <<http://www.un.org>>.

⁵⁸ Právě pro tyto návštěvy byly v zemích východního bloku budovány po vzoru carského Ruska tzv. Potěmkinovy vesnice. Místa, kde všechno zářilo čistotou, kde se lidé povinně usmívali, kde se ukazovaly skvělé ekonomické výsledky plánovaného hospodářství. Zahraniční pozorovatelé, jejichž itinerář návštěv byl pečlivě naplánován, pak mohli nabýt dojmu, že země ekonomicky vzkvétá, tak jak o tom hovořili představitelé socialistických států na mezinárodních konferencích. Jediným způsobem, jak se o skutečném stavu hospodářství dozvědět pravdu, by bylo odklonit se od pečlivě naplánované trasy, zajet do jiné, než „Potěmkinovy“ vesnice a promluvit si s obyčejnými lidmi, kteří neměli naučené odpovědi.

hledalo jiné odpovědi na otázky existenciální povahy, než jaké nabízely standardní ideologické poučky.

Jednou ze základních, a podle mého přímo ďábelských, ideí totalitního režimu byla teze, že všichni jsou si rovni. Všechno patří všem. Všem stejně: „*Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb!*”⁵⁹

Tato, ve své podstatě hezká, myšlenka, měla za následek nedozírně škody. V ekonomické oblasti, kde se mělo za to, vše patří všem, a tudíž to patří i mně, a tak si to můžu vzít domů (jiné slovo pro krádež⁶⁰). Ztrátu snahy o sebezdokonalování a sebevzdělávání: ať se člověk snažil, jak se snažil, stejně na výplatní pásce dostal stejně, protože tabulková místa v celém systému hospodářství neumožňovala ocenit ty, kteří pracovali a potrestat ty, kteří ne. O pracovním postupu rozhodovala jiná kritéria než odbornost, vzdělání a zkušenosti. Podstatnější byl tzv. kádrový posudek, členství v Komunistické straně Československa (KSČ), členství v odborech, Svazu žen či Svazu Československo-sovětského přátelství). V oblasti veřejného angažování naprostá ztráta občanské odpovědnosti za věci veřejné. O vše se (po)stará stát. Žádné občanské angažovanosti mimo struktury post-totalitního systému není třeba. A to vše vedlo k naprosté ztrátě osobní odpovědnosti, protože za vše přebral odpovědnost stát.

Monolitičnost společnosti se projevovala nejen vnějškově, že všichni nosili velmi podobné oblečení, protože výrobní podniky produkovaly jen několik konfekčních řad, ale tato konfekce se měla odrazit i v myšlení obyvatelů. Všichni si přejí vedoucí úlohu strany, t.j. KSČ, všichni ji ve volbách volí (povinná účast ve volbách za dob komunistického Československa zaručovala vítězství kandidátů Národní fronty, což byli převážně kandidáti KSČ, doplnění kandidáty Československé strany lidové

---

⁵⁹ „...až s všestranným rozvojem jednotlivců vzrostou i výrobní síly a všechny zdroje kolektivního bohatství potečou plným proudem - teprve tenkrát bude moci být nadobro překročen úzký obzor měšťáckého práva a společnost bude moci napsat na své prapory: *Každý podle svých možností, každému podle jeho potřeb!*” MARX, Karl. *Kritika Gothajského programu*, I., s. 44-45. [cit. 2012-11-24]. Dostupné z: <<http://levyklubcb.nazory.cz/dokumenty.html>>.

⁶⁰ Hojně užívané lidové motto znělo: „Kdo nekrade, okrádá svoji rodinu.”

a Československé strany socialistické). Přesvědčivé 99%⁶¹ vítězství těchto stran ve „svobodných volbách“ ukazovalo, že si nikdo změnu nepřeje. Všichni chtějí setrvání vlády jedné strany, pokračování post-totalitního systému.

Uniformita (vnější i ta vnitřní), která panuje ve společnosti, je velmi účinným prostředkem „samo-totality“⁶² občanů. Lidé se vzájemně kontrolují, sami vyžadují od ostatních, aby se chovali v rámci systému konformně a tím celý systém udržovali. Cílem post-totalitního systému je stav, kdy se člověk vzdá své vlastní identity ve prospěch identity systému a je sám jeho nositelem.⁶³ Lidé nejsou nuceni ideologickým pravdám věřit, stačí, když se podle nich chovají. Nemusejí se s nimi vnitřně ztotožnit, stačí, když je veřejně nezpochybňují.

Zájmem systému je stav, kdy občané odsoudí ty, kteří proti systému vystupují, berou je ve své zabydlenosti jako „*abnormalitu, jako drzost, jako útok na sebe sama, jako ono „vydělení ze společnosti“*“. [...] *post-totalitní systém dělá z občanů nástroje vzájemné totality, oné „samo-totality“ společnosti.*“⁶⁴

Jinak řečeno, když chce člověk v post-totalitním systému dobře žít (mít slušnou práci, mít čas odjet na víkend na chalupu, dostat výjezdní doložku na dovolenou do Jugoslávie), musí přijmout pravidla hry, pravidla lži.

Všimněme si, že všechny výše zmíněné systémem nabízené požitky jsou spojeny s materiální otázkou. Velmi málo jsme u lidí v post-totalitních systémech slyšeli stesky po občanské svobodě, o dodržování lidských práv. Upřednostňování materiálního dostatku před myšlenkami o lidské důstojnosti, mravní integritě, zkušenosti bytí ve svobodě je jednou z podstatných charakteristik post-totalitního systému. Podle Havla post-totalitní systém vyrostl na půdě historického setkání diktatury s konzumní společností. Jak v konzumní společnosti, tak v post-totalitním systému jsou lidé ochotni

---

⁶¹ Na základě Zákona o volbách do Národního shromáždění 75/1948 Sb. oddíl III, §16 čl. 1. „*Každý volič je povinen volby se zúčastnit.*“ Účast každého oprávněného voliče byla ve volbách sledována a jeho případná absence byla posuzována jako vyjádření nedůvěry nebo nesouhlasu se socialistickým zřízením s přímými následky jako bylo omezení v postupu v zaměstnání, nepřijetí dítěte na školu apod. také volení za tzv. plentou bylo podezřelé, monitorované a občané, kteří za plentou hlasovali byli bráni tak, že hlasují proti. Srov. Totalita.cz. [cit. 2012-10-20]. Dostupné z: <<http://www.totalita.cz/volby/volby.php>>.

⁶² Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 70

⁶³ Srov. tamtéž, s. 69

⁶⁴ Srov. tamtéž, s. 70

pro své pohodlí a uspokojení svých materiálních potřeb, respektive přání, obětovat něco ze své lidské důstojnosti⁶⁵, přenést svou vlastní odpovědnost za svůj život na sociální stát a potlačit v sobě otázky po duchovním zakotvení.

A není nakonec šed' a pustota života v post-totalitním systému vlastně jen karikaturně vyhoceným obrazem moderního života vůbec a nejsme vlastně - byť vnějším civilizačními parametry tak hluboko za ním - ve skutečnosti jakýmsi mementem Západu, odkrývajícím mu jeho latentní směřování?⁶⁶

3.7. Život v pravdě

Co když se zelinář rozhodne pravidla porušit a již se dále nepodřizovat diktátu ideologie? Začne veřejně projevovat své názory, začne číst necenzurovanou literaturu, poslouchat zakázaný rozhlas a začne používat své svědomí místo ideologických doporučení jako tu instanci, která mu ukazuje směr jeho života. Havel o tomto obratu hovoří jako vystoupení ze života ve lži a pokus o život v pravdě.⁶⁷

Zelinář, který se rozhodl žít v pravdě, pravděpodobně neměl politické ambice, neměl ani snahu být narušitelem, jen v sobě nedokázal překonat rozpor, který kolem sebe vnímal: to, že jsou mu dennodenně předkládány lži, které jsou vydávány za pravdu, to, že se systém snaží vzbudit dojem, že je tu pro lidi, přitom je tu pro pár vyvolených, ale ze všeho nejvíce sám pro sebe. Ideologie tvrdí, že má odpovědi na všechno, ale nedovoluje pokládat lidem otázky. Lidé, kteří žijí v pravdě, jsou ostatním představováni jako ti, kteří lžou, že jim jde o moc či slávu, že jsou spojeni s nepřáteli státu a snaží se systém narušit.⁶⁸

Zelinář svými postoji, svým pokusem o pravdivý život, zpochybňuje ideologii, přestává být článkem ideologického stroje. Už není nástrojem totality, kterým byl,

---

⁶⁵ Příklady mohou být např. v roce 2004 natočený film Český sen, kde jsou lidé pod vlivem reklamy a lákadel velkých slev nově otevřeného hypermarketu ochotni běžet 300 metrů přes louku (vyzbrojeni taškami na kolečkách a igelitkami), aby tam zjistili, že je to jen filmová kulisa. Dalším příkladem mohou být záběry ze Spojených států Amerických, kdy lidé stojí až v nedůstojných podmínkách několik hodin před obchody, které zlevňují své zboží a jsou schopni v davové psychóze ušlapat své „spolu-nakupující“. Srov. např. videa na YOUTUBE. [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<https://www.youtube.com/watch?v=BWRkNMYoSRI&feature=related>; <https://www.youtube.com/watch?v=kk8hHCmq6Ok&feature=related>>.

⁶⁶ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 71

⁶⁷ Srov. tamtéž, s. 72

⁶⁸ Srov. HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 78

dokud poslušně vystavoval hesla ve výloze. Přestal přijímat daná pravidla hry a tím zpochybnil hru jako takovou. Přestal akceptovat skutečnost, která se staví do pozice všeobjímající reality. Odhalil zdání, že ideologie a na ní navázané mocenské struktury má vše pod kontrolou a vším prostupuje.

Zelinář se svým postojem stal „nebezpečným“. Zelinář totiž vyslovil větu, která je tabu: „Král je nahý.“⁶⁹, jinými slovy systém je lživý. Vyslovil ji, ačkoli pravděpodobně věděl, jaké to bude mít důsledky. Zajisté bude odvolán z vedoucí funkce či dokonce bude z práce vyhozen, bude pozván k opakovaným výslechům, aby podal vysvětlení, nedostane povolení k výjezdu do zahraničí, děti se nedostanou na vysoké školy.⁷⁰ Svým postojem totiž ohrožuje samu podstatu post-totalitního systému - lež.

Každý člověk, i ten žijící v post-totalitním systému, má podle Havla v sobě existenciální rovinu, která tenduje k životu v pravdě. Havel o tom píše: „*Pod spořádaným povrchem „života ve lži“ dříme tedy skrytá sféra skutečných intencí života, jeho „skryté otevřenosti“ k pravdě.*”⁷¹ A protože tato skrytá sféra zůstává post-totalitnímu systému utajená, o to je pro něj nebezpečnější. Tato otevřenost k pravdě může spát (a v mnoha lidech také dříme), ale jakmile se v člověku probudí, už je velmi těžké ji skrývat. Člověk je už pak nucen o životě v pravdě vydávat svědectví a neohlížet se na následky.

V post-totalitních systémech je pravda záměrně potlačována, protože, jak už bylo řečeno, post-totalitní systém může existovat jen potud, pokud struktury lži drží pohromadě a nejsou ničím narušovány. Život v pravdě je pro systém největším nepřítelem. Jakmile se objeví jakýkoli narušitel, celý systém podnikne okamžitě takové kroky, které se pokusí takového narušitele zneškodnit. Má k tomu samozřejmě mnoho nástrojů: od jemných nátlaků, které nemusí mít existenciální dopad (přeřazení na horší práci, snížení platu), až po tvrdé výslechy na tajné bezpečnosti, a zmanipulovanými soudními procesy a tvrdým vězením konče.

Je až neuvěřitelné, že akt jediného člověka - sepsání protestního dopisu, složení básničky, neúčast na volbách - vyvolá takovou silnou protireakci. Jak píše Václav Havel: „*[...] jediný hráč poruší pravidla hry a odhalí ji tím jako hru, všechno se náhle*

---

⁶⁹ Srov. tamtéž, s. 73

⁷⁰ Srov. tamtéž, s. 72

⁷¹ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 74

*jeví v jiném světle a celý příkrov působí dojmem, že je z papíru a že se začne nezadržitelně trhat a rozpadat*⁷².

3.8. Václav Havel: shrnutí

Václav Havel v úvodu svého textu *Moc bezmocných* analyzuje dva systémy moci: diktaturu a post-totalitní systém. Diktatura je podle jeho slov založena na individuálních vůdcích či skupinách, kteří se ujali moci ve státě pomocí státního převratu, vedeném armádou či ozbrojenými složkami. Tato vláda má omezenou moc jak časově, protože je velmi úzce spjatá s představiteli vládnoucí skupiny, tak i územně, neboť její moc závisí na síle armády, která není neomezená. Naproti tomu post-totalitní systém se neopírá o nějakou vládnoucí skupinu či dynastii; její hlavní zbraní je ideologie a jí vytvářené prostředí života ve lži. Jestliže v diktatuře můžeme celkem snadno rozlišit skupiny, které proti sobě stojí, v post-totalitním systému není konflikt pravdy a lži vnější, ale je veden v každém jednotlivci, v jeho svědomí, v jeho duši. Pokud se člověk rozhodne pro ideologii, přistupuje tím na pravidla hry života ve lži, stává se jeho součástí a dokonce spolu-tvůrcem. Jestliže přitaká životu v pravdě, je nucen proti systému vystoupit (což může mít jak osobní, tak i politické důsledky). V každém člověku tato potencialita k životu v pravdě je, ale odvahu k ní mají jen nemnozí. Tím, že vystoupí a vysloví: „Král je nahý“, (ne)přímo celý post-totalitní systém ohrožují, neboť ukazují na jeho lživou podstatu a na jeho zdánlivou pevnost a neotřesitelnost. Proto se těmto lidem snaží post-totalitní systém všemožně v jejich projevech bránit a jakmile zachytí jakýkoli náznak odporu, náznak života v pravdě, zasahuje. Havel ale věří, že i proti dobře organizovanému systému, jakým post-totalitní je, je možné bojovat a to beze zbraně v ruce, bez viditelné moci, ale o to důsledněji a přesvědčivěji a to svým pokusem o život v pravdě. *„Život v pravdě“, pokud zůstane sám sebou, nemůže neohrožovat systém; jeho trvalé a dramatického napětí zbavené soužití s „životem ve lži“ je prostě nemyslitelné.*⁷³

Havlova analýza totalitní a zejména post-totalitní společnosti je stále platná a v mnohém inspirující i pro současnou společnost. Co nám ale autor nenabízí, je

---

⁷² HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 76

⁷³ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, s. 124

pojmenování kořenů totalitního myšlení a příčinu vzniku totalitního režimu. Kde v našem životě a v našem pojmenovávání skutečnosti a postojů vlastně totalita začíná.

V závěrečných částech eseje *Moci bezmocných* Havel zmiňuje možnou příčinu stavu, do kterého se lidstvo dostalo, a které je podhoubím pro nějakou formu totality:

Post-totalitní režim je jen jednou - obzvláště drastickou a o to jasněji svůj pravý původ dosvědčující - tváří této celkové neschopnosti moderního člověka být "pánem své vlastní situace"; "samopohyb" tohoto systému je určitou speciální a extrémní verzí globálního "samopohybu" technické civilizace; lidského selhání, které zrcadlí, je jen jednou z variant celkového selhání moderního člověka."⁷⁴

Václav Havel tedy hledá možnou příčinu totality v selhání člověka v rámci globálního „samopohybu“ technické civilizace. Člověk není podle Havla schopen situaci ovládat a je jen vlečen událostmi kolem něj. O „samopohybu“ hovořil Havel i v souvislosti s byrokratickým uspořádáním společnosti, s anonymizací moci a důležitostí ideologie, která je podstatnější než vládní představitelé.

Havel sice hovoří o krizi soudobé technické civilizace, která zavedla lidstvo až k takovému uspořádání společnosti, které je totalitní, ale dle mého názoru nekonkretizuje zdroj, který krizi vyvolal. Vyjádření o „člověku, který nezná východisko“⁷⁵ nebo o nutnosti „*existenciální revoluce*“⁷⁶ dávají tušit, že Havel si je vědom globální krize vnímání světa, ale příčinu, respektive kde a kdy krize začala, neformuluje.

Proto se v další části práce pokusím doplnit jeho myšlenky o post-totalitní společnosti filozofií Theodora Adorna. Zvláště se pak soustředím na Adornův koncept identického a ne-identického myšlení. Budeme se věnovat Adornově tezi, že totalitní myšlení začíná už v elementárním přístupu ke skutečnosti.

---

⁷⁴ Tamtéž, s. 127

⁷⁵ Tamtéž, s. 126

⁷⁶ Tamtéž, s. 126

4. Theodor W. Adorno

Theodor Adorno, významný představitel frankfurtské školy, se ve svých dílech pokouší nalézt příčinu vzniku totalitních režimů - jak nacistického, kvůli kterému byl nucen opustit jeho rodné Německo a emigrovat do Spojených států Amerických, tak později stalinistického Ruska, respektive socialismu východního bloku. Než přistoupíme k představení jeho konceptu identického a ne-identického myšlení, o které svou kritiku společnosti a myšlení lidí opírá, představíme si v krátkosti jeho životopisná data a autory i myslitele, kteří jeho myšlení ovlivnili. V závěrečné části této kapitoly se budeme věnovat Adornově negativní dialektice, která je jeho specifickým přínosem moderní filozofie.

4.1. Theodor Adorno: životopisná data

Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno (11. 9. 1903 - 6. 8. 1969), německý filosof, sociolog, teoretik hudební vědy, estetik a významný představitel kritické teorie frankfurtské školy, se narodil v roce 1903 ve Frankfurtu nad Mohanem. Jeho otec, Oskar Wiesengrund, byl významným obchodníkem vínem, asimilovaným Židem, který konvertoval k protestantismu. Jeho matka, Maria Cavelli-Adorno della Piana, byla katoličkou, a před svou svatbou byla úspěšnou zpěvačkou. Byl jedináčkem v liberální kosmopolitně orientované rodině,⁷⁷ ve které hrála hlavní roli hudba. Adorno později sám hudbu studoval.

Již na gymnáziu začal mladý Adorno navštěvovat svého staršího přítele Siegfrieda Kracauera, se kterým pravidelně studovali *Kritiku čistého rozumu*⁷⁸ Immanuela Kanta.

„Ani v nejmenším nepřeháním, když říkám, že tomuto čtení vděčím za více, než vzdělání, které se mi dostalo od vysokoškolských profesorů.“⁷⁹ Toto studium Kantovy *Kritiky čistého rozumu*, a vztah s Kracauerem obecně, zanechalo v Adornově filozofii hluboké stopy. Negativní dialektika, o které bude řeč v dalším textu, a která je

---

⁷⁷ BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*. Cardiff: University of Wales Press, 1999, s. 13

⁷⁸ Immanuel KANT. *Kritika čistého rozumu*, Praha: Oikoymenh, 2001.

⁷⁹ BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 22

důležitým prvkem Adornovy filozofie, má své kořeny právě v tomto období a v tomto významném díle osvícenství.⁸⁰

Adorno začal svá vysokoškolská studia v roce 1921 na univerzitě Johanna Wolfganga Goetha ve Frankfurtu nad Mohanem. Studoval filozofii a jeho úspěšně obhájená disertační práce (1924) byla věnována Husserlovi. Na fakultě se seznámil s Maxem Horkheimerem, se kterým ho poté pojilo celoživotní přátelství.

Adorno nestudoval jen filozofii, ale i muzikologii, psychologii a sociologii. Již na počátku dvacátých let (mezi lety 1921 - 1931) publikoval Adorno více než 100 prací s hudební tematikou, především pak kritikou oper, koncertů a nově složených hudebních děl, a stal se respektovaným a také obávaným hudebním kritikem, který inklinoval k Schönbergerově škole⁸¹. V roce 1925 odešel do Vídně, kde studoval pod vedením Albana Berga skladbu a Deuarda Streurmanna hru na klavír⁸².

V roce 1927 se Adorno vrací zpět do Frankfurtu, kde se v roce 1933 pod vedením Paula Tillicha habilituje prací: *Kierkegaard: Konstrukce estetického myšlení*.⁸³ Ve Frankfurtu nad Mohanem mu bylo umožněno po návratu z Vídně přednášet jen několik semestrů, protože v roce 1933 byl jako jeden z prvních postižen anti-židovským nařízením, podle kterého němečtí židé nesměli zastávat žádné posty ve státní správě. Jako profesor ne-árijského původu tedy musel opustit univerzitu. V roce 1934 odešel do

---

⁸⁰ Srov. tamtéž, s. 22

⁸¹ Arnold Schoenberg, narozen jako Schönberg (13. září 1874 Vídeň – 13. července 1951 Los Angeles) byl rakouský modernistický hudební skladatel, hudební teoretik a příležitostný malíř. Schoenbergova hudba je tzv. atonální (opustil tradiční tonální systém, který je založen na melodickém a harmonickém významu tónů v skladbě.). Atonální hudba tuto melodičnost a harmonii záměrně potlačuje a bourá také logický harmonicko-melodický vývoj kompozice. Atonalita využívá nové souzvuky a hledá nové kompoziční postupy. Pro Schoenberga bylo rozpouštění tonality logickým a nevyhnutelným krokem v evoluci západní hudby. Srov. All music. *Arnold Schoenberg*. [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<http://www.allmusic.com/artist/arnold-schoenberg-mn0000691043>>.

⁸² Oba dva učitelé byly členy tzv. Schoenbergova kruhu, který se vytvořil kolem tohoto skladatele ze stejně smýšlejících žáků a interpretů., Nejznámějšími žáky Schenbergera jsou Alan Berg a Anton Webern. Souhrnně jsou tito tři také označováni jako Druhá vídeňská škola, která se v první polovině dvacátého století stala centrem atonální a 12-ti tónové hudby. Srov. All music. *Arnold Schoenberg*. [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<http://www.allmusic.com/artist/arnold-schoenberg-mn0000691043>>.

⁸³ NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace u Adorna a Lévinase*. Teologická reflexe. 2007, roč. 3, č. 9, s. 77-89. s. 3 (text poskytnutý autorkou v elektronické podobě)

Velké Británie na univerzitu v Oxfordu.⁸⁴ V roce 1938 odlétá se svou manželkou do New Yorku, kde se stává členem Horkheimerova Institutu pro sociální výzkum. Díky šetřením, které v rámci Institutu prováděl, se z Adorna stal velmi uznávaný sociolog jak ve Spojených státech Amerických, tak v poválečném Německu.⁸⁵

V roce 1941 se Adorno stěhuje do Los Angeles, kde žije dalších téměř 8 let a nabývá zde také amerického občanství. V Kalifornii píše první část *Minima Moralia. Reflexe z porušeného života*, a společně s Maxem Horkheimerem *Dialektiku osvícenství*. Ta poprvé vychází roce 1947 v amsterdamském nakladatelství Querido.⁸⁶

Dialektika osvícenství představuje kritickou teorii společnosti a otevírá zásadní problémy poválečné Evropy objevující hrůzy holocaustu: Proč je tak snadné, aby se ve společnosti rozšířily morbidní hodnoty a postoje? Jak je možné, že paranoidní skupina egoistických politiků diktuje společnosti své normy a likvidační programy a uspěje?⁸⁷

Autoři se v knize ptají po příčinách tendencí, které vedou společnost k sebezáhube a jaké místo má v těchto tendencích rozum.

Adorno po 11 letech v Americe píše: „Věřím, že 90 procent všeho, co jsem v Německu publikoval, jsem napsal v Americe.“⁸⁸

Adorno se v roce 1947 společně s Maxem Horkheimerem vrací zpět do Německa na univerzitu ve Frankfurtu nad Mohanem. Tam společně obnovují Institut pro sociální vědu.⁸⁹

Jejich úsilí o obnovu Institutu je posilováno myšlenkou, že to je jediná možnost, jak mohou být zapojeni do obnovy poválečného Německa a pracovat na tom, aby se

---

⁸⁴ NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace*, s. 3

⁸⁵ Srov. BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 47-48. Adornovy metody sociologického výzkumu byly tak úspěšné, že jedna větev metody sociologického výzkumu tzv. „Objektivní hermeneutika“ se o jeho metodologii opírá.

⁸⁶ Srov. ADORNO, Theodor W. a Max HORKHEIMER. *Dialektika osvícenství: filosofické fragmenty*. Vyd. 1. Praha: Oikoymenth, 2009, s. 9

⁸⁷ NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace*, s. 3 - 4

⁸⁸ HUNN, Tom. *The Cambridge companion to Adorno*. New York: Cambridge University Press, 2004, s.2

⁸⁹ Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online. „Theodor Wiesengrund Adorno“, [cit. 2012-11-06]. Dostupné z: <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/6362/Theodor-Wiesengrund-Adorno>>.

neopakovala zvěrstva nacistického režimu.⁹⁰ Adorno se stává v roce 1958 ředitelem Institutu a zůstává jím až do své smrti v roce 1969.

V šedesátých letech je Adorno velmi populární osobností. Jeho kritika masové kultury je přijímána mnoha editory jak tištěných médií, tak rozhlasu. Adorno byl zván do rozhlasových pořadů, do televize, na přednášky a jeho články byly otiskovány v prestižních novinách. Byl populární i mezi studenty.

Ti ho však obviňovali, že dostatečně nepodpořil jejich požadavky během studentského hnutí v roce 1968. Média, univerzitní profesori a vládní představitelé mu naopak vyčítali, že tyto studentské požadavky dostatečně neodsoudil,⁹¹ ačkoli byl považován za jejich inspirátora.⁹²

Krátce před dokončením *Estetické teorie*, 8. srpna 1969, umírá Adorno ve svých 67 letech na srdeční infarkt na dovolené ve Swiss Valais (Švýcarsko). Jeho přítel Siegfried Kracauer u příležitosti jeho smrti poznamenal:

Smrt byla jediné téma, vskutku slepá skvrna, o které tento muž plný úvah nikdy neuvažoval. Když jej teď zaskočila, odplácí mu tím, s čím do poslední kapky krve zápasil: s úplnou totalitou. Musel umřít – smrt je ta nejintimnější ze všech věcí – vskutku výkřik vesmíru.⁹³

Poslední citace nás přivádí k tématu, které Adorno ve svých pracích rozvádí, totiž k totalitě. Adorno se ve svých myšlenkách vymezuje proti falešné totalitě. Ne-identické, průvodní motiv jeho myšlenek, je ono jedinečné, které odmítá být zahrnuto pod všeobecné normy a koncepty. Ne-identické je jedinečnost, která nemůže být nikdy zafixována žádným všeobecným popisem; vždy může být popsáno znovu⁹⁴

4.2. Osobnosti, které ovlivnily Adorna

Než se podrobněji seznámíme s konceptem identického a ne-identického myšlení, zastavme se u několika osobností a jejich vlivu na Adornovo myšlení. Jsou jimi

---

⁹⁰ Srov. THOMSON, A. *Adorno: a guide for the perplexed*. New York: Continuum, 2006, s. 32

⁹¹ Srov. tamtéž, s.37

⁹² Srov. NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace*, s. 4

⁹³ BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 57 - 58

⁹⁴ Tamtéž, s. 58

filozofové Immanuel Kant, Karl Marx, György Lukács a jeho spolupracovník Max Horkheimer.⁹⁵

4.2.1. Immanuel Kant

Adorno společně se svým přítelem Siegfriedem Kracauerem pravidelně studovali *Kritiku čistého rozumu* Immanuela Kanta (1724 - 1804). Toto dílo evropského osvícenství zanechalo výrazné stopy v myšlení celých generací praktických filozofů a ovlivnilo podstatně i myšlení Adorna.

Toto studium a vztah s Kracauerem zanechalo hluboké stopy v Adornově pozdější práci. Bez nadsázky lze říci, že *Kritika čistého rozumu* je klíčovým dílem, které ovlivnilo Adornův filozofický vývoj. Negativní dialektika, která je Adornovým výjimečným příspěvkem k filozofii, tomuto dílu za mnoho vděčí. Tento vliv se dále odvozuje z Kantových antinomií, které neruší rozdílnost, ale naopak ji udržují a umožňují se pohybovat tam a zpět mezi oběma extrémů.⁹⁶

Siegfried Kracauer pomáhal Adornovi pochopit Kantovu *Kritiku čistého rozumu* nejen teorií o tom, za jakých okolností jsou platné vědecké soudy, ale ukazuje mu Kanta jako osobnost, která se velmi zajímala o otázky, jenž se mohou zdát na první pohled mnoha lidem jako překonané: otázky týkající se myšlenek o Bohu, o svobodné vůli, o nesmrtelnosti duše.⁹⁷

Immanuel Kant také velmi ovlivnil Adornovu morální filozofii. Adorno vidí v Kantově filozofii ucelený systém morálky.⁹⁸ Co je pro Adorna v Kantově filozofii důležité, je koncept morálky, či řečeno v termínech užívaných Kantem, autonomie.

Morálka je podle Kanta dvojí: heteronomní, čili vnější, čili předepsaná někým zvenčí, anebo autonomní, které se svobodný subjekt oddává sám. Kant je kritický k jakémukoli heteronomnímu vlivu na rozhodování a uskutečňování lidských činů obecně.

Kant důrazně odmítá, že by se člověk měl podřizovat nějakým pravidlům a zákonům, pokud mu je vnucuje cizí autorita, případně hrozba. Taková heteronomie by byla přímým popřením lidské svobody. [...] Rozumová bytost se totiž musí podrobit „diktátu“ svého vlastního rozumu, který jediná je

---

⁹⁵ Myšlení a filozofii Theodora Adorna jistě také utvářeli jeho přátelé a kolegové z Institutu pro sociální vědu Herbert Marcuse a již zmíněný Siegfried Kracauer.

⁹⁶ BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 22-23

⁹⁷ Srov. JARVIS, Simon. *Adorno: a critical introduction*. New York: Routledge, c1998, s. 5

⁹⁸ Srov. THOMSON, A. *Adorno: a guide for the perplexed*, s. 93

schopen dobře vést její rozhodování, krotit vlastní náklonnosti a vášně, jež se v oblasti rozhodování nesmějí dostat ke slovu.⁹⁹

Podle Kanta je tedy jediným vodítkem mravního rozhodování a hodnocení výlučně rozum. Není možné do našeho rozhodování o tom, co je dobré nebo špatné, pouštět cokoli ostatního, své city, vášně nebo fyzické nutnosti.¹⁰⁰

„Pokud tedy vůbec mravní povinnost a jednání existuje, pak jen prostřednictvím autonomního zdůvodnění sebe sama, prostřednictvím vlastního zákonodárství čistého rozumu.“¹⁰¹ Proto jedině čistý praktický rozum je bezprostředně zákonodárný. Jedině ten může vydat zákon, kterému se člověk má podřizovat.

Tím, že se člověk podřizuje svému vlastnímu rozumu, se jeho rozhodování přesouvá do oblasti individuální morálky. Kant tím otevřel možnost racionálního zkoumání mravnosti, které se nedovolává na náboženské autority nýbrž jen na samostatně uvažujícího, rozumného a odpovědného jednotlivce a jeho svobody.¹⁰²

Všechny tyto aspekty, které byly zmíněny, se velmi silně odrážejí v myšlení Theodora Adorna.

Adorno se kriticky staví k pojmu lidské svobody, klade otázku nad autonomností jednotlivce, který je vychováván společností, a domnívá se, že lidský rozum jako takový je v krizi.¹⁰³

4.2.2. Karl Marx

Karl Marx (1818-1883) byl velmi vlivným myslitelem konce 19. století a začátku století 20. Jeho filozofií se nechali inspirovat i členové Institutu pro sociální vědu, kterým byl i Adorno.

---

⁹⁹ SOKOL, Jan. *Etika a život*, s. 106

¹⁰⁰ Srov. THOMSON, A. *Adorno: a guide for the perplexed*, s. 94

¹⁰¹ Srov. CORETH, Emerich. - SCHÖNDORF, Harald. *Filosofie 17. a 18. století*. 1. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002, 310 s. Dějiny filosofie (Olomouc), díl 3. s. 218

¹⁰² Srov. SOKOL, Jan. *Etika a život*, str. 105

¹⁰³ Srov. THOMSON, A. *Adorno: a guide for the perplexed*, s. 136

Marx ve svých spisech rozváděl přesvědčení, že spory ve společnosti jsou důsledkem tenzí mezi dvěma proti sobě stojícími třídami - vykořisťovatelů a vykořisťovaných.¹⁰⁴

Tato dialektika, spor mezi dvěma protipóly, vyvolává ve společnosti napětí a nutně dříve či později přejde k revoluci. Dialektika v pojetí Karla Marxe tedy není dialogem, jak ji chápala starověká filozofie, ale střetnutím dvou sil ve společnosti, které je historicky nevyhnutelné. „*Základní tezí díla Karla Marxe je historický materialismus., podle něhož hybnou silou dějin je rozpor mezi výrobními silami a výrobními vztahy, který vede k sociálním revolucím.*”¹⁰⁵

Jedním z výchozích pojmů Marxovy filosofie byl také pojem „odcizení (Entfremdung)”. Nejsilněji na Marxe zapůsobilo pojetí Ludwiga Feuerbacha, který hlásal, že je to odcizení (odcizení člověka sobě samotného), které dává vznik náboženství: člověk zapírá sám sebe, aby mohl sloužit bohu.¹⁰⁶ Marx jde v těchto myšlenkách dál a formuluje příčinu: není to jen chyba myšlení, je to především chyba společenských poměrů, které oddělují výrobce – dělníka od výsledků jeho práce (vzájemně je odcizují); výsledky práce totiž nepatří jemu, ale fabrikantovi, který si je přivlastňuje. Náprava odcizení se tedy nemůže odehrát v rovině myšlení (v teorii), nýbrž v radikální přeměně společenských, především vlastnických, poměrů.

---

¹⁰⁴ Karl Marx tvořil v době, kdy v západní Evropě, především pak ve Velké Británii, Německu a Francii probíhala tzv. industrializace, tedy k přeměně společnosti před-průmyslové na společnost průmyslovou. Ta se vyznačovala především vyšší organizací práce, prohloubením zlepšené dělby práce, zapojení technologických vynálezů do procesu výroby ať už v zemědělství, tak v průmyslu. Majiteli prvních velkých průmyslových podniků, byli především bohatí šlechtici, kteří v úsilí o maximalizaci zisku nějak nebrali ohled na podmínky dělníků, kteří v jejich továrnách pracovali. Industrializace by nebyla možná bez rozvoje vědy a techniky (např. vynálezů parního stroje nebo bádání v oblasti elektřiny). Srov. DELOUCHE, Frédéric. *Dějiny Evropy*. Vyd. 1. Praha: Odeon, 1995, s. 303-306

¹⁰⁵ PEČENKA, Marek. „socialismus”, in *Encyklopedie moderní historie*. 2. vyd. Praha: Libri, 1998, Encyklopedie moderní historie, 631 s., zde: s. 466.

¹⁰⁶ Srov. ANZENBACHER, Arno. *Úvod do filozofie*. 2. vyd. Praha: Stát. pedagog. nakl., 1991, s. 267-9

Na Marxově náhrobním kamenu v Londýnské čtvrti Highgate je vytesána poslední věta z Marxových *Tezí o Feuerbachovi*¹⁰⁷: „*Filosofové svět jen různě vykládali, jde však o to jej změnit*“¹⁰⁸

4.2.3. Georg Lukács

Georg Lukács (1885 - 1971) maďarský filozof a literární teoretik je představitelem tzv. západního marxismu a dlouholetým přítelem Adorna. Zabýval se především filozofií dějin, zvláště pak problémem vzniku tříd a jejich dějinnou praxí.

Hledáme-li opravdové filozofické kořeny kritické teorie, nehledejme ji ve frankfurtské škole. Díla, který tento ne-dogmatický marxismus obsahují, asi nejvíce pocházejí z dílny Georga Lukáče, především z jeho díla *History and Class Consciousness*.¹⁰⁹ V něm se snaží propojit výše zmíněnou hodnotovou teorii Karla Marxe s teorií racionalizace sociologa Maxe Webera. Racionalizace je podle Webera znalost nebo víra v to, že člověk může v principu ovládnout všechny věci skrze kalkul.¹¹⁰ Racionalizace tedy ukazuje na přeměnu tradic hodnot a pocitů jakožto sociálních stimulů v podněty racionální a počitatelné. Lukács také pracuje s pojmem zhmotnění, které je pro něj vyjádření stavu, kdy kapitalistická společnost mění vztahy na objekty, podléhající mechanismům trhu.

4.2.4. Max Horkheimer

Max Horkheimer (1895 - 1973) leží v současnosti spíše ve stínu Adorna, avšak byl to on, kdo byl tím opravdovým designérem frankfurtské školy. Bez intelektuální osobnosti Horkheimera by existence Frankfurtské školy byla nemyslitelná.¹¹¹

---

¹⁰⁷ *Teze o Feuerbachovi* (1945) jsou souborem jedenácti krátkých poznámek, v nichž Marx kritizuje Ludwiga Feuerbacha. Marx v nich oceňuje Feuerbachův materialismus, ale podle něj nesmí být jen teoretický, ale musí se projevit v praxi. MARX, Karl. *Teze o Feuerbachovi*. [cit. 2012-11-15]. Dostupné z: <<http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1845/teze-feuerbachovi.htm>>.

¹⁰⁸ MARX, Karl. *Teze o Feuerbachovi*. [cit. 2012-11-15]. Dostupné z: <<http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1845/teze-feuerbachovi.htm>>.

¹⁰⁹ Srov. BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 33

¹¹⁰ Tamtéž, s. 39

¹¹¹ Srov. BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 32

Jeho myšlenka interdisciplinární spolupráce v rámci Institutu, která je známá jako kritická teorie, kombinuje politickou filozofii se sociální a kulturní analýzou, která se opírá o empirické výzkumy. Jeho práce, především ty publikované v třicátých a čtyřicátých letech, jsou velmi prakticky zaměřené. Právě jeho práce udávají směr a orientaci výzkumům, které byly prováděny v rámci tzv. frankfurtského kruhu, Institutu pro sociální vědu, a které byly publikovány v časopise Zeitschrift.¹¹²

Horkheimer byl od roku 1930 ředitelem Institutu pro sociální vědu (Institut für Sozialforschung), který byl založen roku 1924, a který byl v době svého založení otevřeně marxistický. „Byl to Horkheimer, jeho ředitel, kdo přišel ve třicátých letech s myšlenkou spojit marxistickou sociální filozofii s moderními technikami sociálního výzkumu.“¹¹³

V polovině třicátých let, s nástupem nacismu, který jej přiměl k emigraci, přesouvá i s několika svými spolupracovníky činnost Institutu do Spojených států Amerických, nejdříve do New Yorku, poté do Los Angeles. Právě v těchto letech společně s Adornem píše *Dialektiku osvícenství*.

Ve třicátých letech Adorno, Horkheimer a jejich kolegové v newyorském Institutu sociálních věd, ačkoli byli zpočátku velmi levicově orientováni, začali být radikálnější ve svých kritikách sovětského režimu vedeného Stalinem. Ke konci války kritika stávající etapy pozdního kapitalismu (tak, jak ji rozvádějí v *Dialektice osvícenství*) se velmi blíží kritice obou systémů: západní elitářské demokracie a východního bloku totalitního socialismu.¹¹⁴

Výše zmínění Max Horkheimer, Georg Lukács, Theodor Adorno společně s Herbertem Marcusem (1898-1979), Walterem Benjaminem (1892-1940), Leo Lowenthalem (1900 - 1993) a Ericem Frommem (1900 - 1980) jsou představitelé tzv. Frankfurtské školy.

---

¹¹² Srov. tamtéž, s. 32

¹¹³ BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 32

¹¹⁴ Tamtéž, s. 7

4.3. Frankfurtská škola

Tato vlivná skupina myslitelů se ve svých dílech soustředovala na kritiku společnosti, ať už se jednalo o ekonomické či politické uspořádání společnosti. Do určité míry přejímala sociologicko-ekonomickou analýzu marxismu¹¹⁵, ke kterému se nestavěla jednoznačně odmítavě. Na druhé straně je nutné poznamenat, že plně nepřijímala marxistické totalitní myšlení.¹¹⁶ Jejich kritika zahrnuje i totalitu komunistických totalitních režimů 20. století, jejichž ideologie se opírá právě o Marxovo učení. Dalším, velmi důležitým tématem těchto myslitelů byla kritika masové kultury¹¹⁷.

Institut pro sociální vědu, který je s frankfurtskou školou velmi úzce spojen, byl založen v roce 1923 jako marxisticky orientované výzkumné centrum přidružené k frankfurtské univerzitě. Ve dvacátých letech byl Institut veden Carlem Grünbergem, jehož cílem bylo vybudovat vědecké centrum orientované na problémy spojené s otázkami pracující třídy v Evropě a tyto problémy reflektovat pomocí historického a empirického zkoumání. Kritizují kapitalistickou společnost s jejími velkými korporacemi a monopoly, roli technologie, industrializaci kultury a umenšování individuálního na úkor kapitalistické společnosti. Později také podrobovali kritice fašismus a autoritářské a totalitní režimy, mezi něž patřil i komunismus bolševického Ruska.¹¹⁸

---

¹¹⁵ „V komunistickém bloku je Adorno řazen mezi představitele neomarxismu, což jej u mnohých myslitelů diskvalifikuje. Jeho analýza totality ve společnosti a v kultuře se znovu detailněji objevuje v díle vydaném roku 1966, *Negativní dialektika, a v posmrtně vydané Estetické teorii*.“ NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace*, s. 4

¹¹⁶ Část literatury do dnešní doby hodnotí frankfurtskou školu jako jednoznačně marxistickou, což vychází z nepochopení, jelikož jejich kritika totality je širší než ta, která byla prezentována Karlem Marxem.

¹¹⁷ S kritikou masové kultury Theodora Adorna a Maxe Horkheimera je možno se seznámit např. v kapitole jejich společného díla *Dialektika osvícenství. Kulturní průmysl. Osvícenství jako masový podvod*. ADORNO, Theodor W. a Max HORKHEIMER. *Dialektika osvícenství: filosofické fragmenty*. Vyd. 1. Praha: Oikoymenth, 2009

¹¹⁸ Srov. „*The Frankfurt School*“, in The Courses of the Cornell University [cit. 2012-11-05]. Dostupné z: <<https://courses.cit.cornell.edu/hist100.96/elc/frankfurt.html>>.

Ve třicátých letech se v Německu navíc znovu objevil fenomén, který, jak marxisté doufali, se už neobjeví - nacionalismus. Ve frankfurtské škole díky rozmachu německého nacionalismu, nastal obrat v cíli bádání. ¹¹⁹

Doufali, že nová psychoanalytická škola Sigmunda Freuda se svými důrazy na iracionální impuls, nadvládu nevědomí a nevědomé podněty jim pomůže odhalit, proč

---

¹¹⁹ Ortodoxní marxisté postrádali teorii subjektu, a proto nemohli dostatečně vysvětlit, proč se nerozvinulo revoluční vědomí a nemohli dokázat, jak je možné v lidech vyvolat touhu po revolučním vědomí a zápase. Kritika marxistů vychází z rozčarování, které mezi nimi nastalo po první světové válce. Marxisté se nedokázali smířit s tím, že ani za tak špatné ekonomické situace, ve které se nacházela pracující třída na konci 19. století, se proletariát nepostaví proti svým vykořisťovatelům a dokonce jde bojovat se zbraní v ruce za svůj národ. Dle předpovědi Karla Marxe měli úplně vymizet drobní podnikatelé - farmáři a řemeslníci. A že veškerá ekonomická moc bude soustředěna jen do rukou malého okruhu bohatých kapitalistů. Poté, co chudá a vykořisťovaná dělnická třída bude zcela v područí bohaté buržoasie, nebude mít žádný majetek, ani žádné ideály, nebude se identifikovat s žádným národem, s žádným náboženstvím a protože již tedy nemá co ztratit, jediná naděje, která ji ještě zbývá, je revoluce. Revoluce nastala, ale v zaostalém Rusku, nikoli v zemích industriálně vyspělé západní Evropy, což bylo v rozporu s původními Marxovými očekáváními. Dělníci se ani v Anglii, ani ve Francii či v Německu kapitalistům revolučně nevzpřeli a představitelé frankfurtské školy se ptali, proč se mnoho předpovědí Marxe nenaplnilo, a chtěli najít příčinu tohoto nenaplnění. Předpokládali, že musí být něco v myslích dělníků, něco iracionálního, protože se chovají v rozporu se svými zájmy. Srov. KELLNER, Douglas. *Critical Theory and the Crisis of Social Theory*. [cit. 2012-11-12]. Dostupné z: <<http://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/criticaltheorycrisisofsocialtheory.pdf>>.

tolik lidí fašismus akceptovalo. Spojení těchto dvou škol, marxismu a freudismu, v jeden tzv. freudo-marxismus,¹²⁰ je jedním ze znaků frankfurtské školy.¹²¹

Po nucené emigraci do Spojených států, po nástupu fašismu v Německu, se myslitelé Institutu nepřestali ptát po příčinách nástupu fašismu v Německu. Horkheimer a Adorno se stále zabývali otázkou iracionálního jednání a zdrojem poslušnosti a dominance.¹²²

V této době také vzniká jedno z nejvýznamnějších děl Horkheimera a Adorna - *Dialektika osvícenství*.

---

¹²⁰ „V dějinách freudo-marxismu se zpravidla hledala chybějící spojnice mezi Marxem a Freudem. Např. Erich Fromm ji našel v pojmu „sociální charakter,“ v psychickém útvaru, který vzniká v závislosti na typu společnosti (zemědělské, lovecké, nomádké), a má libidinózní obsazení. Jedinec tudíž příslušné společenské postoje a role považuje za něco přirozeného či spontánního. Na jedné straně byla psychoanalýza, na druhé marxismus, a freudo-marxisté pouze jedno doplňovali druhým, jak to vyjádřil Robert Kalivoda ve své „Moderní duchovní skutečnosti a marxismu.“ HAUSER, Michael. *O diferenci mezi Marxem a Žižkem*. [cit. 2012-11-12]. Dostupné z: <http://www.sok.bz/index.php?option=com_content&task=view&id=413&Itemid=49>.

¹²¹ Autor knihy *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance* (Studies in Contemporary German Social Thought) Rolf Wiggershaus, charakterizuje Frankfurtskou školu ještě i těmito dalšími znaky: 1. institucionální rámec: Institut pro sociální studia, který je synonymem pro Frankfurtskou školu, existoval od dvacátých do sedmdesátých let dvacátého století, ačkoli někdy ve fragmentované podobě. 2. Charismatické intelektuální osobnosti, které pevně stály za novými teoriemi a byly ochotné a schopné spolupracovat se zkušenými učiteli, jakým byl např. Max Horkheimer. 3. Manifest: Horkheimerova inaugurační řeč v roce 1931 *The Present State of Social Philosophy and the Tasks Facing an Institute of Social Research*, na kterou se Institut vždy odvolával a byl mu inspirací a které se dovolával i sám autor, když se Institut znovu otvíral v roce 1951 ve Frankfurtu. 4. Nové paradigma: kritická teorie, která v sobě kombinuje filozofii se sociálními vědami, a která do sebe systematicky zahrnuje psychoanalýzu a kritiku rozumu a metafyziky. 5. Časopis a další publikace: *Zeitschrift für Sozialforschung* (Časopis pro sociální vědu), který byl vydáván respektovanými vydavateli. Srov. WIGGERSHAUS, Rolf. *The Frankfurt School: its history, theories, and political significance*. MIT Press, 1995, s. 5-7

¹²² Jedním z nejdůležitějších děl tohoto období je výzkum zaměřený na tzv. autoritativní osobnost. Teorie podává odpověď na to, proč tolik německých dělníků akceptovalo fašismus: kapitalismus vyvinul sociální rodinnou strukturu, založenou na patriarchy. Děti z těchto rodin jsou vychovávány k tomu, aby tuto strukturu společnosti akceptovaly. Důležitým akcentem této struktury je autoritativní osobnost otce. Lidé, kteří vyrůstali v takovémto prostředí, mají autoritativní povahu. Akceptují nejen autoritu v rodině, tj. autoritu otce, ale souhlasí a dokonce propagují a po jeho nástupu i udržují fašismus. Srov. „*The Frankfurt School and Critical Theory*“. in *Internet Encyclopedia of Philosophy*. [cit. 2012-11-05]. Dostupné z: <www.iep.utm.edu/frankfur>.

4.4. Dialektika osvícenství

Adorno a Horkheimer se díky životu ve Spojených státech Amerických, pod vlivem sociologického zkoumání americké společnosti a současně také díky svým zkušenostem s nástupem fašismu v Německu, pouštějí do kritiky takového uspořádání, které člověka nevede k autonomii, ke kritickému hodnocení situace, ale k naprostému se podřízení systému, ve kterém člověk žije.

Cílem osvícenství v nejobecnějším významu pokrokového myšlení od počátku bylo zbavit lidi strachu a učinit z nich pány. Dokonale osvícenská země však září ve znamení triumfálního neštěstí.¹²³

Již první věta knihy *Dialektika osvícenství* je vlastně shrnutím obsahu celého díla. Tři oblasti, kterými se autoři knihy budou v jejich díle zabývat: za prvé osvícenstvím, respektive jeho kritikou, za druhé instrumentalizací rozumu, respektive vlivu instrumentálního rozumu a racionálních zásad na utváření společnosti a vztahů v ní a za třetí konsekvencemi, které obě předchozí oblasti, nebo jinak řečeno osvícenské paradigma, přináší. Nejprve se zastavme u pojmu osvícenství.

Osvícenství v historickém smyslu je myšlenkové hnutí 17. a 18. století kladoucí důraz na rozum, který dokáže bojovat s tmou nevědomostí, předsudků a mýtů. Osvícenci zdůrazňovali nezávislost myšlení, svobodu přesvědčení, odpoutání se od doktrín, které jsou při použití rozumu neudržitelné, hlásali duchovní emancipaci od zaběhnutých sociálních pořádků feudální společnosti, a v neposlední řadě i od církve a jejích dogmat.

Immanuel Kant, přední představitel osvícenství, popisuje toto hnutí jako výchozí stav člověka z nedospělosti, jíž si sám zavinil neschopností užívat vlastní rozum bez poručnickování druhých a vyzývající k odvaze samostatně myslet.¹²⁴

Osvícenství je, když člověk opustí svou nesvéprávnost, kterou si způsobil vlastní vinou. Nesvéprávnost je neschopnost používat vlastního rozumu bez vedení jiných. Tato nesvéprávnost je způsobena vlastní vinou, jestliže není způsobena nedostatkem rozumu, ale nedostatkem rozhodnosti

---

¹²³ ADORNO, Theodor W. - HORKHEIMER, Max. *Dialektika osvícenství*, s. 17

¹²⁴ Srov. „osvícenství“, in *Filosofický slovník*. 2. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002, 463 s., zde: s. 302

a odvahy používat vlastní rozum bez vedení jiných. Sapere aude! (Měj odvahu používat vlastní rozum!) je proto motem osvícenství.¹²⁵

Avšak jak dosáhnout osvobození od nesvéprávnosti, nedospělosti a kde se ona tma nevědomosti vlastně bere?

Adorno a Horkheimer chápou osvícenství na základě dvou na k sobě se vztahujících tezí: že mýtus je již osvícenstvím a osvícenství se navrácí zpět do mýtu. „*Stejně jako již mýty provádějí osvícenství, tak se osvícenství každým svým krokem hlouběji zaplétá do mytologie.*”¹²⁶

Jejich teze se tak nápadně liší od chápání osvícenství, které je obecně přijímáno jako další vývojový stupeň lidské civilizace a myšlenkového pokroku, na pomyslné cestě lidské historie. Jinak řečeno, lidská civilizace je na cestě od mytologické společnosti, přes období náboženské víry s kulminací v sekulární společnosti, která je založená na vědě a rozumu. Osvícenství je v tomto konceptu chápáno jako radikální posun civilizace vpřed, který civilizace učinila na konci 17. a na začátku 18. století. Adorno a Horkheimer ale vidí osvícenství jinak. Pro ně osvícenství není spojeno s určitým časovým úsekem, a také nesouhlasí s tezí, že vývoj lidské civilizace směřuje stále kupředu.

Adorno a Horkheimer neužívají pojem osvícenství primárně pro historickou etapu v rozmezí mezi Descartem a Kantem. Termín užívají vždy, když odkazují na řadu úkonů, jak intelektuálních tak praktických, které jsou prezentovány jako demytologizace, sekularizace nebo odkouzlení některých mýtických, náboženských nebo magických zobrazení světa.¹²⁷

Osvícenství pro ně tedy není určitou historickou etapou, ve které se lidstvo odpoutává od zaběhnutých schémat a porozumění světa kolem sebe. Proti osvícenství, které je emancipačním principem, stavějí Adorno a Horkheimer mýtus, který je už svým

---

¹²⁵ KANT Immanuel, *What is Enlightenment?*, in: *The Philosophy of Kant*, New York 1949, s. 132-134, 138-139. In: Dennis SHERMAN a kol., *Western Civilization. Sources, Images and Interpretations. Vol. II (since 1660)*, New York 1983, s. 52-53. [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <<http://www.historie.upol.cz/19/prameny/kant.htm>>.

¹²⁶ ADORNO, Theodor W. - HORKHEIMER, Max. *Dialektika osvícenství*, s. 25

¹²⁷ JARVIS, Simon. *Adorno: a critical introduction*, s. 34

způsobem druhem racionality, cestou, jak realitu třídit, klasifikovat¹²⁸ a tím pádem svět ovládat.¹²⁹ Jinak řečeno: tím, že člověk věci kolem sebe pojmenovává a zařazuje do svých myšlenkových konceptů, přestává z nich mít strach, a začíná je nejen hlouběji poznávat, ale poznávat nikoli pouze za účelem poznání, ale za účelem jejich ovládnutí. Mýtus je tedy prvotním vysvětlením světa. Mýtus, jako příběh, konfrontuje lidskou zkušenost se zjevenou skutečností a prostřednictvím symbolů zpravuje o bytí a o dění bytí, o tom, co se událo, děje se a co je bytostné. Tato zkušenost je předávána z generace na generaci, která do něho vrůstá a tento koncept přijímá. Mýtus tak reprezentuje svým způsobem heteronomní nadvládu nad člověkem.

Od této heteronomní nadvlády chce právě osvícenství člověka odpoutat. Nabádá ho, aby začal používat svůj vlastní intelekt, který mu umožní mýty překonávat, osvobodit se od jejich vlivu a dává možnost člověku ovládat svět kolem sebe. A právě tento okamžik ovládnutí světa Horkheimer a Adorno kritizují. „*Osvícenství chtělo rozložit mýty a obrazotvornost nahradit věděním.*”¹³⁰

Člověk se tedy v době osvícenství pustil v rozmachu věd do poznávání přírody, a vše, co nebylo vyjádřeno v číslech, v jednotkách, co nebylo možné popsat a pojmenovat, se stává zdáním a moderní pozitivismus to podle autorů odkazuje do básnictví.¹³¹ Rozum je osvícenstvím postaven do pozice nástroje, který má společnosti napomáhat v ovládnutí přírody. Abychom totiž mohli přírodu plně ovládnout, musíme se naučit s prostředím kolem sebe nakládat ve svůj prospěch. „*Moc a poznání jsou synonyma.*”¹³² A toho se dosáhne jen díky rozumu, vývojem nových technologií a prohlubováním vědeckých poznatků. Limity, které před námi ve vývoji stojí, nejsou

---

¹²⁸ „*Jako se člověku nakonec podařilo zkrotit a ochočit oheň, snažil se všechny živly ochočit aspoň slovem, řečí - ve vyprávění a v mýtech. Ty představují jakousi „první pomoc” proti přesile světa a moci přírody. Než ji člověk ovládl a přemohl technicky, musel si s ní nejdříve poradit slovem, myšlenkou, příběhem. Ať si je příroda, země i nebe, sebevíc mocná a tajemná, jen člověk dokáže její bohatství pojmenovat. Příběh a mýtus tak nabízí první porozumění, první teorii - a tedy otevírá i cestu k zacházení se živly.*” SOKOL, Jan. *Člověk a náboženství: proměny vztahu člověka k posvátnému*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2004, s. 60

¹²⁹ JARVIS, Simon. *Adorno: a critical introduction*, s. 33

¹³⁰ Srov. ADORNO, Theodor W. - HORKHEIMER, Max. *Dialektika osvícenství*, s. 17

¹³¹ Srov. tamtéž, s. 21

¹³² ADORNO, Theodor W. - HORKHEIMER, Max. *Dialektika osvícenství*, s. 18

v pojetí osvícenství dány přírodními božstvy, jak tomu bylo v období mýtu, ale limity našeho rozumu. Proto je rozum v tomto vývoji nepostradatelný.

Abychom přírodu mohli lépe ovládat, musíme ji více poznat. Učinili jsme z přírody objekt našeho zkoumání (tak jak to např. učinil už ve svých spisech Descartes¹³³), prostředek naší vůle. Jsme těmi, kteří jí ovládají. Hierarchizovali jsme své postavení, a příroda je nám podřízena. Člověk se staví na roveň bohu jakožto vládce nad přírodou.

Pravá podobnost s bohem spočívá u člověka v suverenitě nad pozemskou existencí, v pohledu pána, v nařizování. Mýtus přechází v osvícenství a příroda v pouhou objektivitu. Za rozšíření své moci platí lidé odcizením tomu, nad čím ji mají. Osvícenství se chová k věcem jako diktátor k lidem. Zná je do té míry, nakolik s nimi může manipulovat. Muž vědy zná věci do té míry, nakolik na ně může působit. Tím se jejich bytí o sobě stává bytím pro něho. V této proměně se podstata věci odhaluje vždy jako jedna a táž, jako substrát panství.¹³⁴

Lidská svrchovanost nad přírodou je realizována díky hromadění objektivních dat, které si dělají ambice přesně realitu popisovat a následně pojmenovávat. Skutečné je jen to, co je změřitelné, popsitelné a nezpochybnitelné. Nezpochybnitelné, myšleno jako mýtické vyprávění, proti kterému se osvícenství postavilo. Nezpochybnitelné, a v důsledku toho, obdobně jako mýtus, nárokuje heteronomní nadvládu nad člověkem. „*Co se nechce přizpůsobit měřítku vypočitatelnosti a užitečnosti, to osvícenství považuje za podezřelé. [...] Osvícenství je totalitární.*”¹³⁵

---

¹³³ Descartes René (1596 - 1650) byl francouzský filosof, a matematik, představitel novověkého racionalismu. Jeho snahou bylo nalezení jistých, nezpochybnitelných základů poznání. Aby je dosáhl, vystavuje všechno mínění a smyslové poznání skepsi, která metodicky vede k poslednímu jevu, o němž již nelze pochybovat, a to k nezpochybnitelnému faktu existence pochybujícího subjektu. „Myslím, tedy jsem.” Descartes rovněž rozvinul ontologii založenou na dualismu. Descartovi se svět rozpadá na dvě substance: substantia extensa (atribut rozprostraněnosti) a substantia cogitans (atribut myšlení). Atribut rozprostraněnosti je vlastní přírodě, zvířatům. Proto je jejich substance měřitelná a je třeba je chápat jako stroje. Přírodní vědy ukazují jak tyto stroje fungují. A protože hmota a pohyb jsou měřitelné, neexistuje v přírodě nic, co by nebylo možné vyjádřit matematicky. Srov. ANZENBACHER, Arno. *Úvod do filozofie*. 2. vyd. Praha: Stát. pedagog. nakl., 1991, s. 79, a “Descartes René”, in *Filosofický slovník*. 2. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002, 463 s., zde: s. 85

¹³⁴ ADORNO, Theodor W. - HORKHEIMER, Max. *Dialektika osvícenství*, s. 22 - 23

¹³⁵ Tamtéž, s. 20

Jinak řečeno: svět poznáváme díky akumulaci dat a faktů, které, podle Adorna a Horkheimera, jsou nezbytně pouhými abstrakcemi¹³⁶ toho, k čemu odkazují. Fakta, se kterými rozum pracuje, tedy nikdy nejsou projevem či zhmotněním toho kterého úkazu či věci. Adorno se proto ve svých filozofických textech snaží ukázat nedostatečnost faktického popisování světa s tím, že se toto identické myšlení nezabývá popisováním skutečnosti, ale spíše vede k jejímu ovládní.

Dalším důsledkem ovládní je redukce osobitosti. „*[Osvícenství] Různorodé činí srovnatelným tím, že je redukuje na abstraktní veličiny. Buržoazní společnost je ovládána ekvivalentem.*”¹³⁷ A to nejen ekvivalentem vztaženým na věci, ale z tohoto zestejšňování není vyloučen ani člověk: „*Nejen že se v myšlenkách rozpouští kvality, ale lidé jsou nuceni ke skutečné konformitě. [...] Lidem bylo jejich Já dáno jako něco odedávna vlastního, odlišného od všeho ostatního, aby se tím jistěji stalo stejným. [...] Jednota manipulovaného kolektivu spočívá v negaci každého jednotlivce.*”¹³⁸

Osvícenecká redukce mnohosti na obecné pojmy, jejímž důsledkem je konec konců i ztráta subjektivity člověka, probíhá skrze tzv. identické myšlení.

4.5. Identické myšlení

Adornův koncept identického myšlení je klíčovým prvkem jeho kritiky společnosti a totality vůbec. Abychom se ve světě dokázali orientovat, věci kolem sebe pojmenováváme. Věci ale můžeme pojmenovávat jen tehdy, pokud k tomu jsme vybaveni jazykem. Díky jazyku svět nejen pojmenováváme, ale jeho prostřednictvím o něm i přemýšlíme. Jazyk se učíme v určité společnosti - učili nás ho rodiče, prarodiče, vychovatelky a učitelky ve školkách a školách. Jazykem se tedy dorozumíváme a jeho prostřednictvím poznáváme svět kolem nás. Proto, že jazyk přejímáme od lidí kolem sebe, a že ho přejímáme od starších, kteří jazykem již vládnou, můžeme říci, že jazyk je aktivitou, která je svou povahou společenská a historická. Jazykem se neučíme ve světě jen věci pojmenovávat, ale přejímáme tím i uspořádání společnosti, vrůstáme do jejich

---

¹³⁶ Abstrakce je myšlenkový proces odlučující odlišnosti a zvláštnosti a zjišťující obecné, podstatné vlastnosti a vztahy. “abstrakce” in *Nový akademický slovník cizích slov A-Ž*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2008, 879 s, zde: s. 18

¹³⁷ ADORNO, Theodor W. - HORKHEIMER, Max. *Dialektika osvícenství*, s. 21

¹³⁸ Tamtéž, s. 25 - 26

vztahů. „*Ti správní starší*“¹³⁹ nám zároveň předávají zkušenosti a obecně přijímané soudy o tom, co je dobré a co zlé, a předkládají nám pravdy, které podle nich platí.

Do určitého stádia vývoje je tato cesta předávání nutná, protože člověk, aby se ve společnosti mohl orientovat, musí se socializovat. Předávání není jen jednostranný akt, ale jsou do něj zapojeni jak předávající (rodiče, učitelky, kamarádi), tak i přijímající: děti se velmi často ptají „proč“ a „jak“.

V určité fázi u většiny, zejména mladých lidí, dochází ke zpochybňování těchto pravd. Období vzdoru je tak obdobím, kdy se člověk na společnost kolem sebe začne dívat kriticky. Jeho otázky se sice neliší od těch dětských „proč“ a „jak“, ale jsou vedeny již pokročilejším poznáním společnosti.

4.5.1. Pojmenovávání světa

Základním nástrojem pojmenovávání světa je, tedy podle Adorna, myšlení. My lidé můžeme v jednom okamžiku vnímat předměty našeho prostředí jen z určitého úhlu pohledu. Když se např. dívám na komodu, stojím před ní, mohu s určitou mírou jistoty říci, jak je vysoká, z jakého je materiálu, jakou má barvu a kolik má dveří. Ale již nevím, jak vypadá její zadní strana (zda-li je ze stejného materiálu, má stejnou barvu apod.), zda je komoda prázdná nebo plná, popřípadě jestli nemá uvnitř zásuvky. Jinak řečeno, každý předmět má mnoho aspektů, které v daný okamžik nevidíme, což ale neznamená, že neexistují.

Dokud se tedy do komody nepodívám, a pečlivě ji ze všech stran neprohlédnu, nikdy si o ní neudělám vyčerpávající obrázek. Nikdy ji nepoznám v celé její totalitě, celistvé realitě. Je zde vždy ještě nějaký aspekt vlastní objektu, nějaký „zbytek“, něco, co se nachází někde mezi mým konceptem (např. konceptem komody) a objektem samotným (tato konkrétní komoda přede mnou).¹⁴⁰

4.5.2. Identické myšlení - nástroj ovládnutí

Identické myšlení, zprostředkovávané jazykem jako základním instrumentem verbálního projevu jednotlivců, jevy ve světě nikdy nepojmenovává celostně. Pojmy identického myšlení, kterými označujeme jevy ve společnosti, předměty, ale i vztahy,

---

¹³⁹ Srov. SOKOL, Jan. *Etika a život*, str. 68

¹⁴⁰ Tento „zbytek“ je pro Adorna to ne-identické. Ne-identickému se budeme věnovat v další části práce.

jinak řečeno, jak pojmenováváme svět, říkají, že tento jev, předmět nebo vztah je tímto pojmem pouze reprezentován, je součástí obecného pojetí.¹⁴¹ Můžeme tedy říci, že pojmenováváný jev, předmět či vztah není tím, čím doopravdy je, protože užívaný pojem je pouze zjednodušeným vyjádřením skutečné reality toho kterého jevu, předmětu či vztahu. Pojem nikdy nemůže plně zachytit věc v její celistvosti a vždy bude brát ohled jen na některé zdánlivě podstatné aspekty pojmenovávaného jevu, předmětu či vztahu. Těmi dalšími se nebude zabývat. Identické myšlení se tedy nesnaží říci, co něco doopravdy je, ale co pojem reprezentuje. „*Myšlení, které věci třídí (classificatory thinking), neříká, co ono něco vlastně je, ale jen pod co je tato věc zaříděna, čeho je ukázkou, příkladem, tedy čím vlastně samo o sobě není.*”¹⁴²

Např. pojem *jablko* v sobě zahrnuje tyto aspekty: červený, sladký, jedlý, ovoce. Všechny tyto vlastnosti k jablku patří, ale je také možné, že jsme některé podstatné atributy jablka opomněli, nebo jsme na ně zapomněli, nebo je jednoduše přehlédli:¹⁴³ např. utržení jablka ze stromu poznání bylo prvotním hříchem, jablko je symbolem královské moci, ale také, že jablko je důležitou součástí našeho jídelníčku a obsahuje řadu vitamínů, které prospívají lidskému tělu.

Příkladem identického myšlení nám mohou být i různé formy byrokratického uspořádání společnosti, kdy je jednotlivec veden pod nějakým identifikačním údajem (rodným číslem, zaměstnaneckým číslem apod.), a je následně zařazen do určité kategorie nebo skupiny. Jedinečnost jednotlivce je tím zastřena, a člověk je odsouzen k tomu, aby se s ním zacházelo jako s číslem, a nikoli jako s jedinečnou osobností¹⁴⁴. Stává se pouhým příkladem, reprezentantem širšího společenství, ke kterému byl jako jedlivec přiřazen.

Zařazením jevu, předmětu či vztahu do kategorie nebo skupiny ho ochudíme o kvality nebo atributy, které k němu neoddělitelně patří. Takto více či méně úmyslně

---

¹⁴¹ Srov. BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 1

¹⁴² WILSON, Ross. *Theodor Adorno*. New York: Routledge, 2007, ix, s. 177

¹⁴³ Srov. BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 2

¹⁴⁴ Asi nejhřůznějším příkladem označováním osob čísly namísto jejich jmény, bylo kategorizování vězňů v koncentračních táborech v nacistickém Německu. Srov. ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vyd. Praha: Oikoymenth, 1996, s. 392

zastřeme to, co by nám pojmenovávání komplikovalo. Identické myšlení tím překrucuje skutečný stav, znásilňuje realitu.

Jinak řečeno identické myšlení je postaveno na představě, že něco je stejné jako něco jiného. Identické myšlení je pro Adorna druhem nespravedlnosti, kterou se dopouštíme na věcech, ať už jsou to předměty nebo vztahy.

Předměty ale bohužel nikdy nevidíme (nevnímáme) v dokonalé celistvosti. Vždy na věcech pácháme nějakou nespravedlnost.¹⁴⁵ Někaký typ elementární nespravedlnosti je v posledku nezbytný - jsme bytosti, které myslí a o věcech diskutují, a jestliže o něčem hovoříme, přemýšlíme, musíme užívat pojmy. Pro Adorna přemýšlet znamená identifikovat.¹⁴⁶

Pojmy respektive věci z tohoto světa nějak pojmenované zařazujeme do kategorií, které už někdo vystavěl před námi. My už je pouze přejímáme, vrůstáme do nich. Je jednodušší věci do kategorií jen zařazovat, než o nich do hloubky přemýšlet. Když objevíme nějaký nový druh živočicha, zařadíme ho některé z již existujících kategorií. Podřídíme ho biologickému druhu, čeledi. Už na něj nenahlížíme jako na individuálního, jedinečného živočicha, ale jako na součást určité biologické kategorie, i když tam možná zcela nepatří.

Na tomto způsobu myšlení má, podle Adorna a Horkheimera, velký podíl osvícenství a novověký rozvoj vědy: „*Myšlení ve smyslu osvícenství je vytvořením jednotného vědeckého řádu a odvozením faktického poznání z principů, ať už jsou to nahodile stanovené axiomy, vrozené ideje nebo nejvyšší abstrakce.*”¹⁴⁷

4.6. Ne-identické

Jak už bylo řečeno, naše poznání objektu nikdy nebude celistvé. Každý objekt má svou „přidanou hodnotu”. Je tu něco, co o pozorovaném objektu nevím, co na první pohled není rozpoznatelné, co uniká. Každý předmět má v sobě určitý prvek ne-identity. Příkladem nám může být vztah k druhému člověku. Ačkoli si myslíme, že partnera/partnerku velmi dobře známe, jsou situace, kdy nás jeho/její chování může překvapit.

---

¹⁴⁵ BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 1

¹⁴⁶ „*To think is to identify.*” Srov. JARVIS, Simon. *Adorno: a critical introduction*, s. 167

¹⁴⁷ ADORNO, Theodor W. - HORKHEIMER, Max. *Dialektika osvícenství*, s. 87

A pak se můžeme sami sebe ptát, jak je možné, že se zachoval/a jinak, než jsme čekali. My jsme prostě druhého člověka zařadili do našeho konceptu, už jsme ho svým způsobem objektivizovali, už jsme přestali druhého brát jako jedinečnou osobnost s vlastní subjektivitou.

Ne-identické může tedy znamenat kritiku jakékoli jednostranné represivní dominance (jak politické, tak proti přírodě nebo mezi lidmi obecně).¹⁴⁸ Je to forma myšlení, které, ačkoli se určitému zjednodušení nemůže vyhnout, dává prostor pro novou a hlubší reflexi pozorovaného, zakoušeného, pojmenovávaného. „*I Adorno rozpoznával, že se v praxi neobejdeme bez identifikačních mechanismů, ale že je třeba tyto mechanismy podrobovat průběžné kritice a učit se zároveň citlivosti pro věci, které do nich nezapadají.*”¹⁴⁹ Pro Adorna bylo neustálou výzvou, jak se k ne-identickému vztahovat, jak toto ne-identické neredukovat a nezařazovat jej pod naše mnohdy stereotypní koncepty.

Adornův návod, jak bychom se identickému myšlení měli vyvarovat, a více uplatňovat ne-identické myšlení, nacházíme v jeho díle *Negativní dialektika*.

4.7. Negativní dialektika

Negativní dialektiku nemůžeme chápat jako zcela novou metodu nebo jako nový obraz světa, spíše se jejím prostřednictvím snaží Adorno pojmenovat, co se děje v myšlení jako takovém.¹⁵⁰

Adornova negativní dialektika se zaměřuje na to, co je v objektu neidentické, co do falešné projekce nezapadá, co ji narušuje - a tak upozorňuje na nebezpečnou záměnu skutečnosti za konstrukci.¹⁵¹

Myšlenka negativní dialektiky je ovlivněna Kantovou *Kritikou čistého rozumu*, především pak antinomiemi - neřešitelnými rozpory, konflikty opačných a přitom dobře

---

¹⁴⁸ Srov. BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 4

¹⁴⁹ NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace*, s. 12

¹⁵⁰ Srov. JARVIS, Simon. *Adorno: a critical introduction*, s. 167 - 168

¹⁵¹ NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace*, s. 5

zdůvodněných stanovisek. Dialektika, v pojetí Adorna, je pohybem mezi dvěma extrémy, který jimi zcela proniká, ale nesnaží se o syntézu či dosažení středu.¹⁵²

Adorno chce prostřednictvím negativní dialektiky poukázat na fakt, že vše, co se nám jeví jako přirozené, vše, co pokládáme za samozřejmé, co je, nebo se děje tak, jak se to děje pokaždé, musí být zbaveno iluzí a ukázáno jako výsledek procesu stávání se.¹⁵³ „Adorno staví svou „negativní dialektiku“, jejíž pomocí usiluje o rehabilitaci toho, co je neidentické, co vybočuje z konstruovaného celku a co tímto celkem bylo potlačeno nebo zničeno.”¹⁵⁴

Cestou záchrany uchování zbytků ne-identity objektu je snaha o to zachovat si vědomí její existence. To vyžaduje především obrat k objektu. Oprostit se od našich konceptů myšlení, od zařazování objektů pod vyšší, anonymizované celky. Upřednostnit jeho vlastní subjektivitu, zachránit jednotlivé a odmítnout myšlenku celku. Jinak řečeno dialektika je poznání neidentického. Objekt chce říci, čím je, nikoli čeho je exemplářem nebo reprezentantem.

Adornova negativní dialektika by se tedy dala shrnout do těchto tří základních tezí:

Za prvé: podstata poznávajícího subjektu je plně utvářena společností, do které patří, ze které vychází a bez které by nemohla existovat; za druhé: žádný objekt nemůže být plně poznán na základě pravidel a procesů založených pouze na identickém myšlení; a za třetí: cílem myšlenky samotné, ačkoli je vystavena tlaku společnosti, která nutí k identickému myšlení, je respektovat ne-identitu objektů.

Dialektika je tedy permanentní vědomí ne-identity. Protože chceme-li dosáhnout pravdy, musíme myslet ne-identicky, nikoli se nechávat ovlivňovat silami (především okolní společností), které nás nutí k opaku. My si formujeme naše myšlenky díky našim zkušenostem z věcmi. nejsme formováni věcmi samotnými. Jedinou cestou, jak přetít tento začarovaný kruh vlivů společnosti a vědomí ne-identičnosti myšlenek, objektů, vztahů, je neustále mít na mysli onen dialektický koncept ne-identity, nikoli identity, která není na první pohled patrná.

Adorno přesto vidí možnost zviditelnění neidentického, a to především v umění. Rozpor mezi viditelným identickým a neviditelným ne-identickým se pokoušel

---

¹⁵² Srov. BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 23

¹⁵³ Srov. THOMSON, A. *Adorno: a guide for the perplexed*, s. 140

¹⁵⁴ NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace*, s. 2

„překlenout“ kubismus (např. v dílech jeho vrcholného představitele Pabla Picassa), jehož princip spočívá v prostorové koncepci díla. Předmět nezobrazuje jen z jednoho úhlu, ale z mnoha úhlů současně.¹⁵⁵ Tím se pokouší překlenout nedostatečnost popisu a zjednodušování reality. Kubismus je tedy také možné interpretovat jako snahu o nastolení spravedlnosti těm aspektům (vlastnostem, stranám) objektu, které jsou nám zahaleny prostě proto, že se na ně díváme z jednoho úhlu pohledu nebo užíváme příliš obecných pojmů. Kubistické obrazy představují možnou cestu přístupu k věcem v jejich celistvosti.¹⁵⁶ Kubismus je proto dobrou analogií pro Adornovy negativní dialektiky.

4.8. Theodor Adorno: shrnutí

Ve čtvrté kapitole jsme si představili myšlenky Theodora Adorna, který se ve svých textech, stejně jako Havel, zabýval otázkou, jaké tradice daly povstat totalitním režimům a udržovaly je v chodu¹⁵⁷. K těmto úvahám ho vedla zkušenost s nástupem fašismu v Německu ve třicátých letech minulého století a následné nastolení totalitního režimu pod vedením Adolfa Hitlera. Adorno vidí podhoubí vzniku represivních režimů v přístupu ke světu, respektive v úloze rozumu, jak o skutečnostech přemýšlíme, jak věci pojmenováváme, jak se k nim vztahujeme.

Základními pojmy, kterými ve svých textech operuje, jsou identické a ne-identické myšlení. Identické myšlení je zahrnování jednotlivého do celku, přičemž jednotlivé tím ztrácí svou subjektivitu, nestojí samo za sebe, ale jen reprezentuje to, čeho je částí. Lidé ale identicky přemýšlet o věcech musí, protože, za prvé, nikdy nejsme schopni věc pochopit, vidět v její celistvosti, a za druhé, abychom se domluvili, musíme vždy trochu zjednodušovat. Nikdy bychom ale neměli ztrácet ze zřetele to, že o předmětu hovoříme identicky a měli bychom si být vědomi, že je zde také to ne-identické, to, co stojí mezi

---

¹⁵⁵ Již od samého zrodu kubismu malíři hledali způsob, jak zachytit tři rozměry věci a přitom zachovat dvojrozměrnost obrazu. Zkoumali formu z různých pohledů, rušili hladké křivky, posuzovali předmět a točili se kolem něho, hledající s úzkostlivým zaujetím tajemství formy. Předmět byl pak rozbit na mnoho částí popisujících skutečnost v základních geometrických tvarech bez prostoru a perspektivy. Docházelo tak k novému spojení reality a fikce, které s sebou přinášelo napětí v obraze. Cílem kubistické nové formy však nebyl ani popis, ani abstrakce, ale konkrétní a nově otevřená skutečnost. Srov. Art museum. *Kubismus* [cit. 2012-11-20]. Dostupné z: <http://www.artmuseum.cz/smery_list.php?smer_id=77>.

¹⁵⁶ Srov. BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*, s. 2

¹⁵⁷ Srov. NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace*, s. 14

objektem, respektive jeho jedinečností a naším konceptem, respektive naším zjednodušujícím popisem. V tom, abychom neupadali do identického myšlení, nám má napomáhat Adornova negativní dialektika, tedy vědomí, že je zde vždy i to ne-identické, že objekt má své subjektivní stránky, které je třeba respektovat, jakkoli jsme součástí systému (společnosti), který nás nutí přemýšlet o věcech identicky.

5. Závěr: kritika totalitního myšlení

V poslední části své práce shrnu poznatky, které se mi dostalo od obou myslitelů. Zaměřím se na to, jestli se mi od nich dostalo odpovědi na mé otázky, které tvoří základ mé práce: Jak vznikají totalitní režimy? Jak a jestli vůbec o nich lidé přemýšlejí? Jak je možné, že lidé režim přijímají a až na výjimky se proti němu nebouří?

Václav Havel v *Moci bezmocných* velmi přesně popisuje společnost v post-totalitním systému, jak tento systém funguje, jaké jsou mechanismy moci vládnoucí garnitury a jak jsou tyto techniky prakticky na lidech uplatňovány. Avšak jeho text ne zcela analyzuje, jak totalitní režimy vznikají, a jak a za jakých okolností se udržují.

Oproti tomu Theodor Adorno ve svém konceptu identického a ne-identického myšlení nabízí možnou příčinu vzniku totalitního režimu. Tu vidí Adorno v myšlení lidí, v pojmenovávání světa, a v tom, jak přistupují ke skutečnosti, k realitě. Moderní člověk o světě přemýšlí identicky. Věci zjednodušeně pojmenovává, zařazuje je do určitých konceptů. Jak upozorňovali Adorno a Horkheimer v *Dialektice osvícenství*, lidské myšlení ani nemůže jinak. Dle jejich názoru osvícenství, s jeho důrazem na vědu, nás nutí soustřeďovat se na fakta, čísla, evidentní výzkumem potvrzené důkazy, a tato data pořádat do kategorií. Tak si rozčleňujeme svět. My se takto musíme chovat, protože jinak bychom se nedorozuměli a neučili bychom se o savcích, rybách a plazech, ale museli bychom se naučit všechny savce, ryby a plazy, kolik jich na světě je. To samozřejmě možné není, takže toto členění nám pomáhá v praktickém životě - jak v komunikaci s ostatními, tak v poznávání světa jako takového. Žádná klasifikace jistě není dokonalá. Vždy se může vyskytnout nějaká výjimka, která potvrzuje pravidlo. Může se objevit úplně nový rostlinný druh, který do stávajících kategorií nezapadá. A právě to, co se vymyká našemu popisu, označuje Adorno jako to ne-identické. Čili co je vlastní tomu kterému objektu, ale plně nezapadá do naší předem dané kategorizace.

To, že věci myšlenkově slučujeme do určitých vyšších (obecnějších) celků, je pro náš život nevyhnutelné. Určité zobecňování světa je praktické. Příkladem takového zobecňování je konstrukce tzv. -ismů. Přípona -ismus nám naznačuje, že se jedná o nějaký směr, např. umělecký (impresionismus, kubismus atd.), filozofický koncept (aristotelismus, tomismus aj.) nebo společenskou soustavu (komunismus, socialismus).

Jinými slovy tento celek je komprimovaným pojmenováním skupiny prvků, které jsme pod tento koncept zařadili. Vytváření vyšších celků má však svá úskalí.

Předně je to již zmíněné zjednodušení nahlížené reality. Každé identické myšlení již u jednotlivého objektu potlačuje jeho jedinečnost, identitu. Tyto objekty jsme již svým přístupem znásilnili. Nevidíme je již v celé jejich totalitě. Jednotlivé spojujeme do vyšších celků, abychom si svět zpřístupnili, zefektivnili si komunikaci a řízení společnosti. A o to jde totalitním režimům především. Chtějí, aby byli lidé zahrnutí do mašinerie, ze které je jen velmi těžké vystoupit. Dosahují tím ideovou indoktrinací, vyžadováním poslušnosti předpisů a zákonů a všude přítomnou konformitou. Na úbytek plurality v rámci post-totalitního systému poukazoval ve své eseji *Příběh a totalita* Václav Havel:

Útok na pluralitu je tedy útokem na příběh i na jedinečnost. A vidí-li totalitní systém v pluralitě svého úhlavního nepřítele, musí nutně potlačovat i jedinečnost. A opravdu: svět vyzrálé totality se vyznačuje nápadným úbytkem jedinečnosti; na všem jako by ulpíval povlak jakési neurčitosti, bezvýraznosti, neidentifikovatelnosti, vše zestejnující a vše odbarvující šedivosti. Odpor k jedinečnému není uvědomělým programem vládnoucích jedinců, ale bytostným projevem totalitní podstaty systému, jehož centralismus se prostě s jedinečností nesnese: niče pluralitu, ničí tento systém automaticky každou svébytnost, zvláštnost, nepředvídatelnost, svéprávnost, mnohost a pestrobarevnost. Smícháme-li všechny barvy, vznikne špinavá šed'. Intencí totality je totální zestejnění, je-jím plodem je uniformita, stádnost, glajchšaltace.¹⁵⁸

Od vynucené uniformity je již krůček k byrokratizaci společnosti - všichni jsou identičtí, všichni jsou zařazení do kategorií dané systémem. A naopak, proč se lišit, jsme-li na tom stejně?

Identické myšlení, tento podle Adorna a Horkheimera výdobytek osvícenství, je tedy předpokladem vzniku obecnějších celků, -ismů, ve kterých není kladen důraz na jedinečnost, ale upřednostňuje se obecné, konformní, zařazené, podřízené. Na této podřízenosti, uniformitě, jako typického znaku totalitních režimů, se shodnou oba autoři - jak Havel, tak Adorno.

---

¹⁵⁸ HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. [cit. 2012-10-20] Dostupné z: <<http://www.vaclavhavel.cz/index.php?sec=2&id=5>>

V kapitole věnované Václavu Havlovi bylo řečeno, že post-totalitní systém se odlišuje od diktatury také tím, že post-totalitní systém vychází z historického podhoubí dělnických hnutí 19. století¹⁵⁹, především pak marxismu¹⁶⁰.

Na Marxově konstrukci společnosti, ve které proti sobě stojí dělníci a vykořisťovatelé, lze dobře demonstrovat identické/neidentické myšlení: buď patří člověk do třídy kapitalistů - vykořisťovatelů – a toto jeho zatřídění radikálně negativně přebíjí všechny jeho další lidské vlastnosti, nebo patří mezi třídu vykořisťovaných, která se nemůže po lidské stránce rozvinout, prostě proto, že nemá na chleba. V této podobě se původně humanistická teorie zvrhla v nástroj bezprecedentní lži, násilí a potlačování jakékoli svobodomyšlnosti, vydávané za nejpokrokovější ideologii dějin. Marxovo pojetí se totiž stalo základní ideologickou platformou existence tzv. socialistických režimů, i když se v národních variantách dost lišily (modely: sovětský, čínský, jugoslávský apod.).

V této ideologii jsme vyrůstali i my, v bývalém Československu, a vrůstají do ní i děti na Kubě nebo v Číně. Stejně jako my, i ony jsou indoktrinovány socialistickou ideologií již od útlého věku. Možná i ony jsou v pionýru jen proto, že členy jsou všichni okolo, možná i ony na střední škole postoupí do obdobné organizace, jakou byl Svaz socialistické mládeže v ČSSR. Své členství v těchto organizacích si možná zdůvodňují tím, že chtějí mít alespoň nějaké zaměstnání, protože při přidělovém systému potravin se na Kubě nedá vyžít. Vládnoucí garnitura se neptá, proč jsou děti jiskřičkami, pionýry nebo mladými svazáky. Nejdůležitější je, aby jimi zůstaly a staly se posléze členy komunistické strany, aby zkrátka hrály hru podle totalitních pravidel: aby vrůstaly do ideologie, aby četly ty správné noviny, poslouchaly správné rádio, sledovaly správnou televizi, byly členy správných organizací, zúčastňovaly se ve svém volném čase

---

¹⁵⁹ Tato hnutí byla vyvolána velmi těžkými pracovními podmínkami manufakturních a posléze průmyslových dělníků (včetně dětí) na začátku a v prvních fázích průmyslové revoluce (mzda stěží postačující k obživě, 10ti i 15ti hodinový pracovní den, bez ochrany v případě častých pracovních úrazů atd.).

¹⁶⁰ Nejradiálněji kritickou reflexi této situace podává ve svých dílech, zejména v Kapitálu, Karl Marx. Své pojetí dějin (již v Komunistickém manifestu z r. 1948) zakládá na teorii třídního boje jako zdroje dějinného pokroku. Ve druhé polovině 19. století spatřuje v dělnické třídě dějinného činitele, který po vítězství nad buržoasií nastolí spravedlivý společenský řád, kde bude odstraněno vykořisťování pracujících a znárodněné výrobní síly se rozvinou do takové mohutnosti, že bude možno materiálně uspokojit celou společnost.

dobrovolných brigád, jezdily na závodní dovolené a neměly čas se ptát, jak je možné, že vysílá jen pečlivě kontrolované státní rádio a televize, že jsou cenzurované noviny, že v obchodech nejsou dostupné určité knihy, a že při volbách je možné volit jen jednu stranu.

Zaslepenost lidí, která je v totalitním režimu cíleně budována, je pečlivě naplánovaným a propracovaným systémem, který není lehké odhalit, natož se mu postavit.

Zde bych si proto dovolila polemizovat s Adornem, který je, dle mého názoru, přesvědčen, že totalitnímu režimu je možné do určité míry předejít, pokud budeme myslet ne-identicky. Když o věcech budeme přemýšlet do hloubky a hledat to jedinečné, ne-zařazené. Lidé, jak se osobně domnívám, ale o věcech často do hloubky nepřemýšlejí. Z velké části je to lenost, pohodlnost. Postavit se totalitě (např. té politické v rámci totalitního režimu), dá nejen práci, protože lidé v této snaze nápomocni nebudou, a přeprat dobře zajetý systém není snadné. Ale je to i snaha, za kterou hrozí sankce, opovržení a někdy i vězení. Lidé prostě nechtějí riskovat své pohodlí, mají strach, ale také je tu možnost, že je jim lež či pravda lhostejná (jak říkají: pravdy se nenajím). V neposlední řadě je tu také skupina lidí, kteří promýšlet věci do hloubky neumějí, protože na to intelektuálně nemají. Této skupině lidí je neproduktivní předkládat pravdy a filozofické úvahy.

Zde proto vidím významný rozdíl mezi díly Havla a Adorna. Adorno, je akademickým filozofem, který totalitu na vlastní kůži prožil jen částečně, a který si, ovlivněn Kantem, uchovává, i přes veškerou svou kritiku, hlubokou víru v lidský rozum. Rozum, který je schopen rozlišit identické od ne-identického, rozum, který dovede člověka k rozpoznání pravdy a lži. Havel naproti tomu post-totalitní režim osobně zakusil, a když hovoří o životě v pravdě, vyjadřuje to nejen jeho myšlenkový postoj, ale postoj životní. Předcházet totalitnímu režimu, dle mého mínění, z Havlova pohledu znamená nejen hledat pravdu, ale i pravdu žít. Pravdu, která s sebou nese osobní odpovědnost, starost o bližního v nouzi a ve svém postoji vytrvat, i když to zrovna nepřináší výhody.

Zde vidím praktický výstup pro mou práci v rámci pomoci občanským iniciativám na Kubě. Při našich návštěvách na Ostrově svobody ukazovat tamním lidem, že je i jiný svět, než který je obklopuje. Důležitá je o podpora těch, kteří se již o život v pravdě

snaží a ujišťovat je, že jejich boj za osobní svobodu a lepší uspořádání společnosti není marný, a že pravdivý život je cennější než poklonkování lži. Při své snaze jistě přinášejí oběti, které jsou v mnoha případech i obětmi nejvyššími. Úkolem a zároveň i odpovědností těch, kteří mají to štěstí a žijí ve svobodné společnosti, má být přinášení podpory i naděje pro jejich nelehký boj. S jistým ostychem zde tedy dávám za pravdu Marxovi, že o světě je nutné nejen přemýšlet, ale je potřeba ho i měnit. Filozofie by nám měla být nástrojem v naší snaze pochopit příčiny určitých jevů, ale měla by nás vést i k naší praktické aktivitě a snaze o vylepšení světa. Ostatně právě i konfrontace různých zobecněných myšlenkových tezí s realitou, s její mnohobarevností a mnohoznačností také brání vzniku nějaké strnulé ideologie a jakékoli totality: politické, náboženské či myšlenkové.

Seznam použitých zkratk

ČCE	Českobratrská církev evangelická
ČSSR	Československá socialistická republika
ERC	Ekumenická rada církví v České republice
URC	United Reformed Church
PO SSM	Pionýrská organizace Socialistického svazu mládeže
StB	Státní bezpečnost

Seznam použité literatury

ADORNO, Theodor W. *Minima Moralia: reflexe z porušeného života*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2009.

ADORNO, Theodor W. a Max HORKHEIMER. *Dialektika osvícenství: filosofické fragmenty*. Vyd. 1. Praha: Oikoymenh, 2009.

ADORNO, Theodor W., Edited by Tiedemann Rolf. *History and Freedom: lectures 1964-1965*. Oxford: Polity press, 2006.

ADORNO, Theodor W. *Estetická teorie*. Překlad Dušan Prokop. 1. vyd. Praha: Panglos, 1997.

ADORNO, Theodor W. a Translated by E.B. ASHTON. *Negative dialectics*. Reprinted. London: Routledge, 1990.

ANZENBACHER, Arno. *Úvod do filozofie*. 2. vyd. Praha: Stát. pedagog. nakl., 1991.

ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996.

BRUNKHORST, Hauke. *Adorno and critical theory*. Cardiff: University of Wales Press, 1999.

CLAUSSEN, Detlev. Translated by Rodney Livingstone. *Theodor W. Adorno: one last genius*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008.

CORETH, Emerich a Harald SCHÖNDORG. *Filosofie 17. a 18. století*. 1. vyd. Překlad David Mik. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002, 310 s. Dějiny filosofie (Olomouc), díl 3.

DELOUCHE, Frédéric. *Dějiny Evropy*. Vyd. 1. Překlad Jan Burian. Praha: Odeon, 1995.

DVOŘÁKOVÁ, Zora. *Všední den v kleci - i taková byla totalita*. 1. vyd. Praha: Nakl. Eva - Milan Nevole, 2011.

EVANS, Graham a Jeffrey NEWNHAM. *The Penguin dictionary of international relations*. London: Penguin Books, 1998.

Filosofický slovník. 2. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002.

HAVEL, Václav. *O lidskou identitu: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969 - 1979*. 3. vyd. Praha: Rozmluvy, 1990.

HAVEL, Václav. *Politika a svědomí*. Esej k udělení čestného doktorátu Univerzity v Toulouse-LeMirail 14. května, 1984.

HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. Esej pro Revolver Revue v roce 1987.

HAVEL, Václav, *Dopisy Olze (červen 1979 - září 1982)*. Vyd. 1. Brno: Atlantis, 1990.

HAVELKOVÁ, Barbara. Pracovní právo. In BOBEK, Michal - MOLEK, Pavel - ŠIMÍČEK, Vojtěch (ed.) *Komunistické právo v Československu*. Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009.

HUHN, Tom. *The Cambridge companion to Adorno*. New York: Cambridge University Press, 2004.

JARVIS, Simon. *Adorno: a critical introduction*. New York: Routledge, c1998.

NOBLE, Ivana. *Accounts of hope: a problem of method in postmodern apologia*. Bern: Peter Lang, c2001s.

NOBLE Ivana, Fundamentalism and liberalism: Churches before and after the Velvet revolution, in. *Epworth Review*, 26 (1999).

NOBLE, Ivana. *Problém identity a marginalizace u Adorna a Lévinase*. Teologická reflexe. 2007, roč. 3, č. 9, s. 77-89.

Nový akademický slovník cizích slov A-Ž. Vyd. 1. Praha: Academia, 2008.

PEČENKA, Marek. *Encyklopedie moderní historie*. 2. vyd. Praha: Libri, 1998.

SOKOL, Jan. *Etika a život: pokus o praktickou filosofii*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2010.

SOKOL, Jan. *Člověk a náboženství: proměny vztahu člověka k posvátnému*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2004.

SOKOL, Jan. *Moc, peníze a právo: esej o společnosti a jejích institucích*. Plzeň: Čeněk, 2007.

SUTOR, Bernhard H. *Politická etika*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 1996.

SWIFT, Adam. *Politická filozofie: základní otázky moderní politologie*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005.

ŠIMEČKA, Milan. *Obnovení pořádku*. Vyd. 1. v ČSFR. Brno: Atlantis, 1990.

THOMSON, A. *Adorno: a guide for the perplexed*. New York: Continuum, 2006.

THORNHILL, Chris. *Adorno reading Kant*. <http://www.sussex.ac.uk/cspt/documents/12-5.pdf> *Studies in Social and Political Thought*. p. 98-110

Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. 2 c/f. 1.vyd. Praha: Diderot, 1999.

WIGGERSHAUS, Rolf a Translated by Michael ROBERTSON. *The Frankfurt School: its history, theories, and political significance*. MIT Press, 1995.

WILSON, Ross. *Theodor Adorno*. New York: Routledge, 2007.

Elektronické zdroje:

All music www.allmusic.com

Art museum www.artmuseum.cz

Českobratrská církev evangelická www.e-cirkev.cz

Člověk v tísni www.clovekvtisni.cz

Ekumenická rada církví www.ekumenickarada.cz

Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online www.britannica.com

Internet Encyclopedia of Philosophy www.iep.utm.edu

Institut ekumenických studií www.iespraha.cz

Komise pro Kubu při Synodní radě církví ČCE www.brnoprokubu.cz

Komunistické právo www.komunistickepravo.cz

Kurzy.cz. <http://zakony.kurzy.cz>

Levý klub <http://levyklubcb.nazory.cz>

Lidovky.cz www.lidovky.cz

Marxists www.marxists.org

Ministerstvo vnitra ČR www.mvcr.cz

Ministerstvo zahraničních věcí ČR www.mzv.cz

Nezapomeňte.cz. www.nezapomente.cz

Parlament České republiky www.psp.cz

Totalita. cz www.totalita.cz

The Courses of the Cornell University <https://courses.cit.cornell.edu>

UCLA University <http://pages.gseis.ucla.edu>

Václav Havel www.vaclavhavel.cz

YouTube www.youtube.cz